دەوڵەت

«بەشی یەکەم»

دەوڵەت لە روانگەی مێژوو و فەلسەفەدا

[redacted]

پێشەکی

-:

ڕامیاری وەك زانستێك لەم سەدەیەدا پێش ڕەوی زانستەکانی گرتووەو زیاتر لە هەمووان لێی دەکۆڵرێتەوە ـ تاماوەیێکی زوو ڕامیاری وەك زانستێکی سەربەخۆ نەدەخوێندرا بەڵکو لەگەڵ فەلسەفەو ئابووری‌و کۆمەڵناسی‌دا دەخوێندرا، بەڵام ئێستای سەدەی گۆڕانکاری‌و تەکنەلۆژی‌و ڕامیاری، لە هەموو زانکۆکان بایەخێکی زۆری پێ دەدرێ‌و بەچەندان نامەی پلەداری زانستی لێ‌دەهێننەوە، ئەمەیش بە هۆی تێکەڵدایی‌و گەشەسەندنی بوارەکانی زانستی، سەرەڕای ئەمەش جەنگ و پێکادان هەر لە کڵپەدایەو. سەرهەڵدانی چەندان بیروباوەڕی نوێ‌و شۆڕش کردن لە پێناوی‌دا بۆ گۆڕانی واقیعی ستەم و بێ‌داد، هەروا ڕاپەڕینی گەلانی ئازادیخوازی جیهانی سێ‌هەم و ڕزگاربوونی هێندێکیان لە چنگی ئیستعمارو داگیرکەردا، لەسەروی هەموانیشەوە هەڵگیرسانی هەردوو شەڕە زلە کاولکارەکەی جیهان کە بە ملیۆنان ئادەمیزادی کردە خۆراکی ئاگری خۆی.

بۆیە کتێبخانەی هەر زمانێك دەبینین پڕە لە دانراوی ڕامیاری، کە لە کون و کەلەبەرەکانی بەتێرو تەسەلی دەکۆڵێتەوە. بەڵام کە دێتە سەر کتێبخانەی کوردی ئەوا نەك هەر بە هەژاری دەبینیت بەڵکو نابووتیشە. ئاوا کتێبخانەکەمان چاوەڕوانی قەڵەمی بەتوانا دەکات لەم بوارەو لە گشت بوارە زانستی‌یەکانی دی‌دا.

نووسین لەم جۆرە بابەتەدا کارێکی ئاسان و بێ‌ماندووبون نی‌یە، بەتایبەتی کە سەرچاوەکانی بێگانەبن و تەنانەت کە فەرهەنگێکیشت لەبەردەست دا نەبێت بۆ زاراوەو دەستەواژە لەبارەکان. بێ‌گومانم کە ئەم چەند دێرانە بێ‌کەم و کورتی نین وەلێ وەك دەروازەیێك پێش کەشی خوێنەرانی بەرێزی دەکەم، هیوادارم شایانی خوێندنەوەو سەرنج گرتنی بێت.

دەوڵــەت باسێکی دوورو درێـژە. . بۆیـە ناتـوانین بە چەنـد رووپەرێك یەکالأی بکەینەوە. بەلأم وەك دەروازەیێك و مەبدەئە گشتی‌یەکان ئەم بابەتەمان دابەش دەکەینە سەر دوو لقی سەرەکی:

یەکەمیان:ـ سەرهەڵدانی دەوڵەت و رێرەوی مێژووی. .

دووهەمیان:ـ دەوڵەت لە روانگەی فەیلەسوفەکان دا.

پێناسەی دەوڵەت:

ـ:ـــــــــــــــ

دەوڵەت وشەیەکە بۆ وشەی لاتینی ـ (status) دەگەرێتەوە، کە واتــای بارێکی جێگیـر دەدات (الحـالـة المستقـرة). بەلأم لە بوتەی رامیاریدا خۆی‌گرتەوە کاتێ رۆمانەکان لە چاخەکانیان دا کۆماریان ناسی.

کەچی بەکـارهێنـانی واژەی دەوڵـەت بەو پێ‌یـەی دەزگایێکی رامیـاری هەرەبـەرزە لە زووەوە پێ ناس نەکـراوە تا «مـاکیاڤللی» گوتی «هەر دەستەیێك کە دەسەلأتی لەسەر گەلان دا هەبێت پێی دەگـوترێت دەوڵـەت، کە کۆمـارین یاخـود میـرنشینین. زمـانـە ئەوروپی‌یە زیندووەکانیش پەیڤەکەیان وەرگرت، ئەڵمان staat و ئینگلیزیش state و فەرەنگییش Etat بەکار دەهێنن.[1]

دەوڵەت لە زمانەوانی‌دا بە سێ واتا دێت:ـ

١) دەوڵـەت بریتی‌یـە لە کۆمـەڵێکی رێکخراو کە نەتەوە (الامة) بنەما کۆمەلأیەتی‌یەکەیانە. بەو پێ‌یە دەگوترێت ئیتالیاو ئیسپانیاو یابان دەوڵەتن.

٢) دەوڵــەت لە کۆمــەڵـگـای رامیــاری‌دا دەســەلأتی گشتی‌و دەسەلأتداران دەگەیەنێت لەبەرچاو دەسبەسەرەکان دا.

٣) واتـەی دەوڵـەت لەنێـو دەسـەلأتـە گشتی‌یـەکان دا ناوەندێتی (مــەرکـــەزیــەت) دەگـرێتـــەوە. . چەشنی کۆمـەڵـە گشتی‌یـە هەرێمی‌یـەکـان: پارێـزگـەو شارەوانی‌و دامـەزراوە گشتی‌یـەکان بەرامبـەر بە پایـەتـەخت. بۆ نمـوونـە پارێـزگار کاتێك دەتوانێت پەیمانێك مۆربکات کە پایتەخت رەزامەند بێت.[2]

وشـەی دەوڵـەت لێرەدا واتـای تۆیکـەی دەزگا رامیاری‌یەکان دەگەیەنێت، جا چ سەربەرزێتی کۆمەڵی رێکخراو بنوێنێت، یان دەســەلأتی گشتی یاخــود ناوەنــدێتی. . کە هەمــووی هەر لە دەوری دەسەلأت و مافی فەرمان دەرکردن و یاسا دانان خول دەخوات.

بە پێی کۆمــەڵنــاسیش دەوڵـەت کۆمـەڵـە خەڵکێکـە لەسـەر زەوی‌یێکی دیارکراو جێگیرن و رژێمێکی کۆمەلأیەتی‌و رامیاری‌و یاسـایی‌یـان لەنێـوانـدایـە، بە ئامـانجی بەرژەوەنـدی گشتی کە دەسەلأت پشتگیریەکەیەتی، دەسەلأتیش بۆی هەیە زۆری بەکاربهێنێت.[3] کەواتە کۆمەڵی دانیشتوان و زەوی‌و دەسەلأت و رژێم و دان پێ‌دانانی نێو دەوڵەتی بنەمای سەرەکی دەوڵەتن (کە لە بەشی دووهەم دا بەدرێژی باسیان دەکەین).

بێجگـە لەم ناسینـانـەی سەروو پێـویستیمـان بە هێنـانـەوەی هەندێ پێناسەی‌دی هەیە بۆ یەکالأکردنەوەی کاکڵی باسەکەو بە ئەنجام گەیاندنی باش.

بەکــورتی دەوڵـەت بریتی‌یـە لە یەکـەیـەکی رامیـاری خاوەن دەســەلأت و پایـە، مەرجـە سەرەکی‌یـەکـانیشی گەل و هەرێم و میـری‌و ددان پێـدانـانـە.[4] مامۆستا (هۆریۆ) وا دەوڵەت دەناسێنێ کە

کۆمە ڵگـایێکی رێکخـراوە بەندبووی زەمینێکی دیارکراو و توانای یاسا دەرکردن و سزادانی لە رێ لادەرەکانی هەیە.

دکتـۆر (اسمـاعیـل الغـزال)یش دەڵێت «بەرای ئێمە دەوڵەت کۆمەڵە کەسانێکی رێکخراون لە ناوەندێکی (وسط) کۆمەلأیەتی ژێـر دەسـەلأتێکی رامیـاری کە هەڵ قولأوی کۆمـەڵـەکەیە، ئەم دەســەلأتـە رامیـاری‌یـەش بەتـوانای یاسا دەرکردن و دەرچواندنی پەیرەو جێ‌بەجێ کردنی جیادەکرێتەوە.[5]

دکتـۆر (منـذر الشـاوی)ش بە جۆرێکی‌تـر پێناسەی دەوڵەت دەکات، کە بەندە لەسەر جیاکردنەوەی دەسەلأتدارو دەس بەسەر ـ (الحاکم والمحکوم). ئەو دەڵێت لە هەر کۆمەڵگایێك جیاوازی نێوان دەسەلأت دارو دەس بەسەردا هەبوو ئەو لەوێ‌دا دەوڵەت هەیە.

دکتــۆر شاوی لەســەری دەرواو دەڵێت ئەو کەســانــەی کە پایـەیێکی بەرزیـان هەیـەو یاسـا دەردەکـەن و فەرمان بە خەڵکی رادەگــەیــەنن و توانــای سزادانیــان هەیــە ئەوان حوکم گێـرن (حاکمن)، ئەو کەسانەش کە گوێ‌رایەڵن حوکم بەسەردا کراون (مەحکومن). . . کەواتە لێرەدا دەوڵەت هەیە.

بەلأم سیفەتی ئەم جیاوازی‌یەی نێوان حاکم و مەحکوم زۆر تێکەلأو و ئاڵۆزو هێزدارە، کە لە پلەدا زۆر بەرزترە لە جیاوازی نێـــوان حاکم و مەحکــومی پارت و جفــات (نقـابـة)و سەرەك

خێڵ. [٦]

بە شیتەڵ کردن و لێکدانەوەی ئەم پێناسانە دەتوانین بڵێین:
دەوڵەت کۆمەڵە کەسانێکن یەکدیگرییێکی بەرژەوەندییان لە نێوان دایەو لەسەر زەمینێکی دیارکراو و رژێم و رێکخستنێکی تایبەتییان هەیەو ددان پێدانراون و جیاکردنەوەی حاکم و مەحکومیش بە ئاسانی تێیان دا بەدی دەکرێت.

سەرهەڵدانی دەوڵەت:

بۆ زانینی سەرەتای سەرهەڵدانی دەوڵەت و پەیدابوونی، زۆر رای لەیەك جیاواز هەیە، هەر یەکێك لەم رایانە سەر بە فەلسەفەیێکی دیارکراوەو لە روانگە خۆیەوە بۆی دەچێت. باوەڕگەی فەلسەفیش بە پێی روانینی فەیلەسوفەکان بۆ جەوهەریەتی شتەکان لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی دی دەگۆرێت. یەکێکیان بایەخ دەداتە سۆنگەیێك زیاتر لە سۆنگەکانی دی، وەك ئایین.. ئابووری.. دەروونی.. تاد، هەر بۆیەش زۆر بیرورا هەن دەربارەی دەوڵەت.

هەندێك لە زانایان دەبێژن لەو کاتەوە دەوڵەت هاتۆتەکایەوە کە کۆمەڵ بەسەرخۆیدا دابەش بۆتە سەر دوو چین.. دوولا.. یەکیان ئەوی‌دی حوکم دەکات.. واتە جیاوازی لەنێوان دەسەڵاتدارو دەس بەسەردا.. لە یەکەمیان فەرماندان و یاسا دەرکردن و لە دوو هەمیشیان مل کەچیو گوێرایەڵی، بێ‌گومان ئەمەش هەر لەو کاتەوە سەری هەڵ داوە کە بە حوکمی خاوەنداریتی، یان ترس و هێز، یان شان و شەوکەت، یان پایەی بنەماڵەیی یاخود بیروباوەڕی ئایینی توانیوانە دەسەڵاتی خۆیان بسەپێنن و ترۆپکی رەمەکی کۆمەڵ داگیربکەن. [٧]

ئەم بیروڕایەی پێشوو بە دڵی هەندێ لە زانایان نەبوو، بەڵکو نووکی رەخنەشیان ئاڕاستەکردو دەوڵەتیان بە دەزگاییێکی نوێ لە قەڵەم دا.

ئەوان دەوڵەت لەو کاتەوە دەناسن کۆمەڵی رامیاری بگەنە پلەیێکی وا لە رێك خستن دا بوونی سەربەخۆیی بسەلمێنێ بێ لەو کەسانەی کەتیایدا حوکم دەکەن... واتە [کەسێکی واتایی دروست بکەن] ئەمەش روونادات مەگەر کۆمەڵ بگاتە پایەیێکی پێش کەوتوو لە ژیاریدا (شارستانێتی‌دا)... بەو پێیە دیارکردنی مێژوو بۆ دەوڵەت کارێکی ستەمە، چونکە مێژوو پلەداری‌یە نەوەك دەرخستنێکی یەکجاری‌و کتوپڕی. [٨]

کەواتە دەوڵەت تەنیا بە رژێم نەبێت نایەتەکایەوە کە دەوری هەموو چالاکیەکانی تاك بدات، لەپێناو گەیشتن بە ئامانجێکی هاوبەش، کە مرۆڤایەتی بۆی تێ‌دەکۆشێ. ئەم جۆرە رژێمە بەرزترین جۆری کۆمەڵ دەنوێنێت، کە کۆمەڵی رامیاری‌یە. خەڵکی دەبێت لە دەوری ئامانجێکی هاوبەشی سووددااردا کۆببنەوەو دەسەڵاتێك چاودێرییان بکات و پارێزگارییان بخاتە ئەستۆی خۆی... لێرەدا دەسەڵات و رژێم هیچ لەسەربەستی کەم ناکەنەوە بە مەرجێك دەسەڵات و رژێمەکە ئامانجیان سەربەستی خەڵکی بێت، بەم جۆرە بەرەو پێشی دەبەن و رێکی‌دەخەن. [٩]

هەندێکیش دەوڵەت بە خێزانێکی گەورەکراو دەزانن.. سەرەتا خێزان، ئەوجا بنەماڵە لەپاشا تیرە، ئیدی تیرە لەگەڵ تیرە دەوڵەتیان پێك هێناوە. شەرعیەتی دەسەڵاتی سەرەك و حاکمیش لە سەرداریتی باوك و باپیرەوە وەرگیراوە.

کەچی خاوەنەکانی پەیمانی کۆمەڵایەتی پەیمانێك دەکەنە بنچینەی دەوڵەت کە لەنێوان گەل و تاقمێك لەگەل دەبەسترێت، بە مەرجێك گەل بۆ سوودی خۆی‌و پاراستنی بەرژەوەندی‌یەکانی لە مەترسی خۆخۆری‌و لەناوچوون، لە بەشێك لە سەربەستی‌یەکەیان واز دێنن و شەرعیەتی دەسەڵاتەکە دەدەنە دەزگاییێکی نوێ کە دەوڵەتە. لە لاپەرەکانی دوایی زیاتر لەم باسە دەوێین.

مارکسی‌یەکانیش روانینێکی جیایان دەربارەی دروست بوونی دەوڵەت هەیە. کە دەوڵەت رژێمێکی رامیاری‌یە بە دەست چینی دەوڵەمەندەوەیەو ئامانجەکەشی پاراستنی رژێم و بەرپەرچ دانەوەی چینەکانی دی‌یە.

دەوڵەت لەو کاتەدا پەیدابووە کە کۆمەڵ بەسەر دوو چینی جیاوازدا بەش بووە، هەژارو دەوڵەمەند، چەوساوەو چەوسێنەر.. ئاوها دەوڵەت دەزگاییێکی رامیاری سەربازی‌یە بە دەست چەوسێنەرانەوە بۆ سەرکوت کردنەوەی چەوساوەکان. بێ‌گومان لەم بارەش دا یاسا داردەستی چینی دەسەڵاتدارەو دەربەستی ستەم و زۆرەکەیەتی. بەم پێیە دەوڵەت ئاگری زۆرانبازی چینەکان خۆشتر دەکات... تا چینە هەژارەکە خۆی دەگرێتەوەو بەرەبەرە بە هۆی شۆڕش کردن دەسەڵات دەگرێتە دەست و ئیدی

دەوڵــەت دەبێتــە دکتــاتــۆریــەت و کوتکی سەری سەرمــایــەداران جۆرێکی دی زەبــرو زەنــگ دووپــات دەکــاتەوە، تا دەگاتە قۆناغی کۆمۆنیـــتی بێچینایەتیو دەوڵەت و یاسا!!.[11]

دەوڵەت لای یۆنانیەکان.

-:

یۆنان بەو شوێنە ستراتیژ یەی کە هەیەتی ڕۆڵێکی مەزنی بووە لە مێـژ وودا. لە خۆرهــەڵاتی یــەوە ئاسیــاو باشووریشی ئافریقا، حۆیشی دەرەوازەیە بۆ ئاورووپاو هەڵ کەوتنی لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست زیــاتــری بایــەخــدار کردووە لە بارەی بازرگــانیو سەر ـزی یەوە.

ئەگەر لە ئاسیا دەسەڵات بە ناوی خواوە هەڵ سوڕێنرابێ ئەوا یۆنانیەکان یەکەمین کەس بوون کۆمەڵگەیێکی ڕامیاریان ناسی. واتــە دەســـەڵات و حوکم لە قاوغی بەخــودابــوون و سایــەکــەی دەرچوون و کەوتنە دەستی گەل (لە دێموکراتیەت)و پاشاو خونکار لە (دیکتاتۆریەت)و چەند کەسانێك لە (ئەرستۆکراتیەت).

بەڵام ئەم کۆمەڵگە ڕامیارییە شێوەیێکی جیاوازی بەخۆیەوە بینی لەچــاو کۆمــەڵگــە هاوچــەرخــەکــانی.. خاسیــەتی تایبەتی دەوڵــەت لەو کۆمــەڵگــەیــەدا دەوڵــەتی شاربوو (دولة المدينة city state واتە شارێك خۆی دەوڵەتێك بووە، کە مافی شارستانیەت و کەسی تێــدا دەپــارێــزراو جۆرە ڕژێمێکی تایبــەتمــەنــدی بووە. کەچی ئەو یاسایــە کە لە نێــوشــاردا پەیرەو دەکرا بەپێچەوانەشەوە دەرەوەی شار مەیــدانــی ڕووتــانــدنـــەوەو کوشــتن و بڕینی بێ لێپــرسینــەوە بووە، واتــە هەر کەسێــك لە شار دەرچــووبا توشی تاڵان و ڕووت کردنـــەوە دەهـــات بێئـــەوەی هیـــچ پیـــرۆێـــك (ڕژێمێـك) پارێــزگــاری بکــات.. بەو شێوەیە دەوڵەتەکانی شار داخراو بوون.[12]

سەرهــەڵــدانی دەوڵــەتی شاریش دەگــەڕێتــەوە سەر چەنــد هۆیێــك، لەوانــە هێنــدێکیــان ئابــوورین، چونکــە گیــروگــرفتی زۆربـــوونی دانیشتـــوان و کەمی خۆراك و زۆرانبــاری لەپێنــاوی گەیشتن بە دەسەڵات وای لێکردووە کەسانێکی زۆر زێدەکەیان جێبهێڵن و لە شوێنێکی دیکەدا بگوزەرێنن. هەندێکیان هۆی جوگرافین.. کە سروشتی یۆنانی بە کەژ و کێو دەریا زۆری بۆتە هۆی لێــك ترازانـــی وڵات و گرانـــی هات وچــۆی ئەو کات لەنێوانیان دا ومانەوەی لاپەڕگەیی یارمەتی دروستیبوونی شاری لەیــەك جیــاو دەوڵــەتی سەربــەخــۆی داوە. هەروەهــا مێـژ ووش کاری کردۆتە سەر ئەم لاپەڕگەییە چونکە ئەغریقیەکان پۆل پۆل بە شێوەی هۆزو تیرە کە هەر یەکێکیان زمان و داب و نەریتێکی لەیەك جیای هەبووەو بۆ ئەو شوێنەیان هاتوونە.. ئەمانە گشتیان بوونــەتــە هۆی پێــك هێنــانی دەوڵــەتی شار، کە مەرجــەکــانی ڕووبــەرێکی دیــارکــراوو سەربــەخــۆیی ئابــووری ـ ڕامیارییە. گەورەترین شارەکانی یونانیش ئەسیناو ئەسپارتە بووە.[13]

ئەسینـــا بە ڕووبــەری ١٠٦٠ میلی چوارگــۆشــە گەورەتــرین شاری یۆنـــان پێـــك دەهێنێ کە هەر لەوێدا ژ یــانی فەلســەفیو ڕامیاری خۆی گەیاندە تۆپکە.. ئەسینا یەکەمین دەوڵەت بووە لە مێـــژ وودا کە دێمـــوکـــراتیــەتی ڕاستــەوخــۆی ناسیــوە بە دەزگــە ڕامیـــارییــەکــانی [کــۆمــەڵــە، ئەنجــومــەنی پێنــج سەد کەسیو دادگا][14]

(ئــەسپــرتــە)ش دووەمین شاری یۆنانییەکانە کە دەوڵەتی تێدا دامــەزرابــوو. کۆمــەڵگەی (ئەسپرتە)ش وەك ئەسینا دابەش ببووە سەر سێ چینی سەرەکی :ـ چینی کۆیلەکـــان HELOTS بنکـــەی بینــای کۆمــەڵایــەتییان پێك دەهێنا، لەبەر شوێنی ئەو کەسانەی لەو چینەدا کە باری گرانایی کاروپیشەی دەستی تەواوی شاریان لەســەر بوو بێئــەوەی بەشــداری کەمتــرین ژ یانی ڕامیاری ببن. چینی بازرگانی ناوەڕاست ئەمانەش مافی شارییان هەبوو بێ لە خۆتــێ هەڵ قووتـــانــی ڕامیـــاری. ئەوســـا چیــنی هاو وڵاتیـــە (ئـــەسپـــرتـــە)ییـــەکـــان کە لە نەژادی جەنگـــاوەرە هێـــرش بەرەکان بوون، تەواوی ژ یانی ڕامیاریو هەڵسوڕا ندنی چالاکی سەربازیو دەسەڵات و حوکم کردنی گەل بەدەست ئەوانەوە بوو.[15]

ب ـ دەولەت لای ڕۆمانییەکان:

ئەوەی ڕۆمان (وەك دەوڵەتیك) لە ئەثیناو ئەسپرتە جیادەکاتەوە هێـــزدارییو بە بەرەوبـــوونی خاکــە، بە شێــوەیێــك ڕۆمــا بوو بە پایــەتــەخت و ناوچــەکانی دەورو بەریشی خستە ژێر دەسەڵاتی، واتە شار دەوڵەتێکی داخراو نەبوو وەك شارەکانی یۆنان.

مێـژ ووی ڕامیــاری ڕۆمــا بەســەر سێ قۆناغ دا تێپەڕیوە، هەر قۆنـــاغـێــکیش خاسیـــەتی جیـــاوازی خۆی هەبـــووە. ئەم سێ قۆناغەش چاخی پاشایەتیو کۆماریو ئیمپراتۆری بوون.

چاخی پاشایەتی زیاتر لە سەد ساڵی گرتەخۆ (٦١٦ ـ ٥٠٩ پ.ز) کە توخمی ئەتروسکی دەسەڵاتی گرتبوە دەست و ڕۆماش ببووە شاری سەرەکی. لەسەر دەستی پاشایەکان ڕۆما لە دەوڵەتێکی بچووکەوە بەرەو دەوڵەتێکی بە هێز تەکانی دا. کۆمەڵگەش هەروەك تەواوی کۆمەڵگەکان دابەش ببووە سەر چینی کۆیلەکانی بناغەی ڕەمەکی کۆمەڵایەتی و چینی سەربەست. ئازادەکانیش بەپێی بنەماڵەو دارایی توێژی جیاجیان پێك دەهێنا. دەزگا ڕامیاری‌یەکانیش بریتی‌بوون لە پاشا کە لەلایەن پاشای پێشوو دادەنرا، دەسەڵاتەکەشی لە بارەی ئایینی و سەربازی‌یەوە ڕەهابوو.

دووەم دەزگاش ئەنجوومەنی پییران لە سەرەك خێڵەکان پێك دەهات. دەسەڵاتەکەشی هەڵبژاردنی پاشا کاتێ کە پاشای پێشوو دەمرد بێ ئەوەی کەسێك دەست نیشان بکات بۆ جێ‌گرتنەوەی هەروەها ئامۆژگاری‌کردنی پاشاش لەلایەن پیرانەوە دەکرا. ئەوسا ئەنجومەنی گەل کە لە تەواوی ئەو سەربەستانەی توانای چەك هەڵ گرتنیان هەبوو پێك دەهات. فەرمانیشیان لە دەمێکەوە بۆ دەمێکی‌دی دەگۆڕا، بەڵام هێڵی سەرەکی بریتی بوو پێشنیازکردن و یاسادانان و بریاری‌دانی کاروباری ئاشتی و ڕاگەیاندنی باری جەنگ و دەنگ دان و پەیمان بەستن.

چاخی کۆماری لەلابردنی دوا پاشای ئەتروسکی دەست پێ‌دەکات تا ڕاگەیاندنی ڕژێمی ئیمپراتۆری لە سەدەی یەکەمی زایین. سەرهەڵدانی حوکمی کۆماری دەگەڕێتەوە سەر دوو هۆی گرنگ: یەکەمیان خۆخەریك کردنی بە جەنگ و پێکادانی گەورە کە توانای بەڕێوەبردنی لەسەر شانی ئەرستوکراتیەکان گران کردو باری خەڵکی ڕەش و ڕووتیش زۆرکرد. ئەمە لەلایەك لەلایەکی دیەوە خول خواردنی فەرمانە گشتی‌یەکان و ئەندامێتی ئەنجومەنی پیران و کۆمەڵە ئایینی‌یەکان بە دەوری ئەرستوکراتیەکان، ئەمە وای‌کرد جەماوەری گەل دوور بکەوێتەوە لە کاروباری ڕامیاری و گشتی، ئەمە بووە هۆی زۆرانبازی نێوان جەماوەرو ئەرستۆکراتیەکان، لە ئەنجام دا بە بریاردانی یەکسانی مافە ڕامیاری‌یەکان و شاری‌یەکان و (الحقوت المدينة) ئاینی‌یەکان کۆتای هات. ئەوسا سەر لەنوێ زەوی دەوڵەت دابەش کرایە سەر هاووڵاتی‌یە ئازادەکان بێ‌ڕوانینە توێژەکانیان.

لەدوای ئەوەی بارودۆخی ناوەوەی ڕۆما بەرەو جێگیری و هێمنی ڕۆیی، دەسەڵاتی شار زیادی‌کردو چەند شارێکی ئیتالیاشی خستە ژێر ڕکێفی خۆی. لێرەدا حوکمی ڕۆما تایبەتمەندێتی بەخۆوە بینی کە ناوەندێتی (مەر کەزیەت)بوو. لەسەر شارەکانی دەوروپشتیشی) فەرمانڕە واییکی ڕۆما دادەنرا بۆ کارگێران و پەیڕەوکردنی یاساکانی پایەتەخت.

ڕۆمانی‌یەکان هەر لەم چاخەدا ڕژێمێکی‌تریان داهێنا، ئەویش گواستنەوەی دەسەڵاتی پاشا بۆ دەستەیێك لە شابەندەر (قنصل). بەم پێیە ئەنجومەنی گەل ساڵێ دوو شابەندەری هەڵ دەبژاردو دەسەڵاتی پاشایان پێ دەسپێردرا، ئەگەرچی تەواوی دەسەڵاتی پاشا پێشوویان پێ‌نەدەدا.. چونکە دەسەڵاتی ئایینی درایە دەست پیاوە ئایینی‌یەکان (الكهنوت). ئیدی بازنەی فەرمانەکانیان ئەمانەی خوارەوەی دەگرتەوە، سەرکردایەتی کردنی سوپاو سزادانی سەربازە لادەرەکان تاڕادەی لە سێدارەدان، هەروەها مافی داواکردنی ئەنجومەنی پیران بۆ کۆبوونەوەو سەرۆکایەتی کردنی، بێجگە لەمەش دەسەڵاتی چاودێری‌کردنی بێگانەکان و دامرکاندنەوەی یاخی‌بوون و گێروکێشەی ناوەوە. پێ‌بەپێی دەستەی شابەندەری ئەنجومەنی پیران و گەل ڕۆڵی خۆیان دەگێڕا.

ئۆگستس ی ئیمبراتۆر توانی شەڕە ناوخۆیی‌یەکان کۆتایی پێ‌بهێنێت و لە ساڵی (٢٧)ی پێش زایین ڕژێمی ئیمپراتۆریی ڕاگەیاند. هەرچەندە لە سەرەتادا بنەمای ڕژێمەکە لەسەر دەزگە ڕامیاری‌یەکانی چاخی کۆماری مایەوە.. وەك بوونی ئەنجوومەنی پیران و گەل و سەرکردە هەڵبژێراوەکان، کەچی زۆری نەخایاند بەرەو ڕژێمی پاشایی ڕەها هەنگاوی نا، ئەمە پاش ئەوەی لەلایەن جەماوەرەوە باوەڕێکی زۆری پێ‌دەکراو بە سەرکردەییکی لێوەشاوەیان دادەنا.

لە سەرەتاوە بەو چاخەیان دەگوت ڕژێمی دوو لایەنی لەبەر ئەو دەسەڵاتە زۆرەی ئەنجومەنی پیران هەیبوو پێ‌بەپێی ئیمبراتۆر لەسەر حیسابی سەرکردە شابەندەری‌یەکان و ئەنجومەنە میللی‌یە کۆنەکان.

لەگەڵ پەرەسەندنی ئەم ڕژێمە لەدوا کاتی حوکمی ئۆگستس دا دەسەڵاتی ئیمپراتۆر زیاتر پەرەی سەند، ئەنجومەنی پیرانیش دەسەڵاتی ڕامیاری دەرەکی (هەندەرانی) لێ دەستێنرایەوە... بەرەبەرە ئیمپراتۆر هەموو کاروبارێکی وڵاتی

گرتەرەست و بوو بە حوکمی تاکرەوی.

ئەم قۆناغەی بە ناوی چەرخی ئیمپراتۆریەتی گەورە ناودەبرا تاوەکو ساڵی ٢٨٤ زایینی مایەوە، ئەنجا لە سەردەمی ئیمپراتۆر (دیوقلتیان) بوو بە ئیمپراتۆریەتی بچووك کە تا سەردەمی (جوستنیان)ی ئیمپراتۆر دریژەی کێشا، لەو کاتەدا شێوازی پاشایەتی رەها چەسپیبوو، بەڵام لەگەڵ (جوستنیان) بەرگی پاشایەتی دەستوریشی پۆشی.

ئیمپراتۆریەتی رۆمانی یەکێتی نیوەخۆی تا ساڵی ٣٩٥ زاینی پاراست، کە لەو ساڵەدا دابەش بووە سەر دوو ئیمپراتۆریەت، خۆرئاوایی کە رۆما پایەتەختی بوو، خۆر هەڵاتی (قوستەنتینە)ی پایەتەخت بوو..

ئەوەبوو لە ساڵی ٤٧٦ زایینی رۆما لەسەر دەستی توخمە جەرمەنیەکان رووخا، بەڵام (قوستەنتینە) دریژەی کێشا ئەگەرچی زۆر شارو هەرێمی لێبوونەوە بە هۆی بڵاوبوونەوەی ئیسلام، تا ساڵی ١٤٥٣ کە تورکەکان سەرکەوتن و لە جێی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی ئیمپراتۆیەتی عوسمانی ئیسلامیان دامەزراند.[١٦]

دەوڵەت لای ئیسلامەکان

هەموو ئاینە ئاسمانیو زەمینییەکان[١٧] بایەخیان داوەتە سەر پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ خوداو لەگەڵ خودی خۆیدا.

مەبدەئەکانی خێرو ئەخلاقیان چەسپاندووە، بە شێوەیێك دوور بوە لە رامیاری، بۆ نموونە مەسیح فەرموویەتی (ئەوەی بۆ خودا بۆ خوداو ئەوەی بۆ قەیسەریش بۆ قەیسەر). بەڵام دەبینیت ئاینی ئیسلام ئەو قاوغە پەیوەستیەی بریو بەرگێکی فراوانتری لەبەرکردو گشت گریو هەمەلایەنی جیهانێتی بەخۆوە بینی. ئیدی بێجگە لە پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ خوداو لەگەڵ خۆی، پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ مرۆڤیشی گرتەوە، کە ئەمەیان لایە رامیاریو کۆمەڵایەتییەکان دەگرێتەوە. بەمە ئاینی ئیسلام هەم دینەو هەم دەوڵەتیشە.

کاتێ پێغەمبەری مەزن لەبەر تەنگەتاوکردن و ئازاردانی لایەنگرە هەژارەکانی شاری ـ مەککەی ـ جێهێشت، لە (مەدینە) یەکەم دەوڵەتی نوێی ئیسلامی دامەزراند، کە دری بە شەوەزەنگی ئەو کات دا . پێغەمبەر خۆی سەرکردەو بەرێوەبەرو پەیامبەرو یاسادانەر بوو. شەرعیەتی حوکمی لە خواوە بوو چونکە خودای گەورە لە ئایەتێك دا دەفەرمووی (اطیعوا الله واطیعوا الرسول ولاتبطلوا اعمالکم ـ سورة محمد ـ آیة ٣٨). هەروەها بە هۆی ئەوەی پێغەمبەر لە هەموو کردەوەو رەفتارێك دا پاك بوو، فەرمایشت و بریار ـ دراوەکانی دەبووە رێبەرو پێشەنگ بۆ ئیسلامەکان، ئەمەشیان هەر خودا شەرعیەتەکەی پێداوە (چونکە هەر قسەو کردەیەکی سروشێك بوو بۆ خۆی، (وما ینطق عن الهوی، ان هو الا وحیٌ یوحیٰ سورة النجم ـ آیة ٣ ـ ٤)

سەرەرای ئەم شەرعیەتەش رادەربرین لەلایەن ئیسلامەکان مەبدەئێکی باوەرپێکراو بوو، بەڵکو لە زۆر شوێن دا پێغەمبەرمان لەسەری رۆیشتووە، بەتایبەتی لە بارەی جەنگ و نەخشەکەی. ئەم پرس پێکردن و رادەربرینەش شورای پێدەگوترێت ـ خودای مەزن لە دوو ئایەت دا جەختی دەکاتەسەرو وەسفی بروادارن دەکات کاتێ دەفەرموێت (وامرهم شوریٰ بینهم. . . سورة الشوریٰ آیة ٣٨)

دوای کۆچ کردنی پێغەمبەر، وت و وێژێکی زۆر لای ئیسلامەکان پەیدابوو لەسەر پایەی سەرەکایەتیکردن، تا کارەکە بە جێنشینی کۆتایی هات ـ الخلافة ـ. ئەبووبەکری سەدیق بەپێی بەیعەت بوو بە یەکەم خەلیفەی ئیسلام. بەیعەتیش بەڵێنێکە لەسەر گوێڕایەڵی کەسان بۆ سەرۆکەکەیان، کە دەست لەنێو دەست دەنێت و فەرمانرەوایی خۆیانی دەدەنە دەستی، هەروەك لە کرین و فرۆشتن دا دەکرێت، بۆیە وشەکەش هەر لە ـ بیع ـ ەوە هاتووە.[١٨]

گوتمان پایەی جێنیشینی بە بەیعەت بوو کە شێوەیەکە لە شێوەکانی هەڵ بژاردن، ئەمەش بێگومان رژێمێکی دیموکراتییە. ئەم فەرمانرەواییەی خەلیفە تا کارەساتی ـ صفین ـ دریژەی کێشا، ئەوسا، دەوڵەتی ئەمەوی هات کە لەسەر رەگەزپەرستیو داراییو پاشماوەی (لە باوك بۆ کور)و لادان لەسەر پەیرەوەکانی ئیسلام دروست بوو.

دەوڵەت لە روانگەی فەیلەسوفان دا

پاش ئەوەی دەوڵەتمان پێناسە کردو سەرهەڵدانیمان روون کردەوەو رژێمی حوکمیشمان لای یۆنانییەکان و رۆمانییەکان و ئیسلام دا باس کرد. وا بە بەباش دەزانین روانین و راکانی

فەیلەسووفەکانیش شی بکەینەوە، بە تایبەتی کە گشت پێناسەیێکی دەوڵەتی وەك گوتمان لە باوەڕگەیێکی فەلسەفی‌یەوە هەڵ دەقوڵێ، جا ئەگەر سەرچاوە فەلسەفی‌یەکانیشمان لاڕوون بێتەوە.. ئەوا دەیان جار باشتر...

هەڵبژاردنی فەیلەسووفەکانیش دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆیێك، لەوانە دامەزراندنی باوەڕگە خۆی، کە ئەفلاتون و ئەرستۆو ئین خەلدون و مارکس دامەزرێنەرن هەروەها زۆر لەسەر دوان و تەرخان کردنی کتێب لەو بارەو گرنگی پێدانی. بێجگە لە سەیرکردنی شوێنی لەدایك بوونیان و پێگەیشتنیان و سەردەمی ژیانیان..

بێگومان بۆ یەك لەدوای یەکیش پشتمان بە مێژوو بەستوە...

ئەفلاتون (٤٢٧ - ٣٤٨ پ.ز)

ئەفلاتونی خاوەن بەهرەو بلیمەت لەنێو خێزانێکی ئوروستوکراتی لە شاری ئەسینای فەلسەفەو تێ‌ڕوانین و دێموکراتیەت لەدایك بووە. سەرەتای ژیانی بە خۆشی‌و دارایی‌و سەربازێتی بەسەربردووە، بەڵام دەست پێ‌کردنی خوێندنی لەبەر دەست سوکراتی فەیلەسوف دا بووە خاڵی بازدان و گۆڕانی ئەفلاتونی دەوڵەمەندو پایەدار لە سوپادا بۆ شاگردێکی گوێڕایەڵ و بیرکەرەوە لەدەوروبەرو خێرو عەدالەت ئامانجی تاك و دەوڵەت لە ژیان دا.. ئەو پرسیارە تیژو بەکارانەی کە ئاراستەی سوفستایی‌یەکانی دەکردن گەلێ لە نووکی خەنجەر تیژترو لە زۆرانبازی توندتر بوون.

لە تەمەنی ٢٨ ساڵی‌دا مامۆستای هەرەبەرزیان لە پێش چاودا بە دەرمانخواردن برد.. چارەنووسی مامۆستاکەی کە دێموکراتی‌یە سوفستایی‌یەکان بە گەوجیەتی خۆیان بۆیان کێشا.. هەول دان و پووچەڵ بوونەوەی هەوڵەکانی بۆ ڕزگارکردنی.. ئەمە هەمووی وای لەو شاگردە بیرتیژەکرد ڕق و کینە بەرامبەر بەو ڕژێمە نەزانە پەیدا بکات و بیر - لە چارەکردن بکاتەوە بۆ دەوڵەت و ڕازەکردنی خەڵك. لە ساڵی ٤٩٩ پ.ز لە ترسی گرتن ئەسینای بەجێ‌هێشت، هەرچەندە ڕوون نی‌یە ئاخۆ ڕووی لە کوێ کردووە، میسر یاخود سەقلیە یا ئیتالیا. دوانزە ساڵی ڕەبەق بە هاتوچۆکردن دوور لە زێدەکەی بەسەربرد. لە (٣٨٧ پ.ز) لە تەمەنی چل ساڵ پێگەیشتن و کامڵی‌یەوە سەرلەنوێ گەڕایەوە ئەسینا[١٩] ... دوای ئەوەی ببوە ئەو ئەفلاتونەی داهێنەرو فەیلەسوف و بلیمەت و مامۆستا.. ئەوسا دەستی کرد بە دەرس دانەوە لە فێرگە بیرکردی‌یەکەی (ئەکادیمیا Academy لە باخی ئەکادیموس نزیك ئەسینا.. ئەو فێرگەیە بە بناغەی گشت زانستگەکان دادەنرێت کە لەو سەردەم پەیدابوون، لەوێ‌دا دەستی‌کرد بە دەرس دانەوەی فەلسەفە (بە فراونێتی واتای).. ئەو ئەکادیمیایە بۆ ماوەی دە سەدە هەر بەردەوام بوو کە توانی ڕۆشنبیری‌و زانیاری (المعرفة) لە باکوری دەریای سپی ناوەڕاست بڵاو بکاتەوە.

ئەفلاتونی بلیمەت سێ دانراوی هەرە بە نرخی لەدوای خۆی بە مرۆڤایەتی بەخشی، کە هەر یەکەیان بەرهەمی قۆناغێکی ژیانی‌یەتی... کۆمار (RePubLic) لەسەردەمی لاوێتی‌و بیرکردنەوەی‌داو ڕامیاری‌زان یان پیاوی دەوڵەت States man لەدوای کۆمارو یاساکانی Laws لە سەردەمی پیرێتی‌و دوا کاتی ژیانی نووسیویتی.[٢٠]

لێرەدا ئێمە زیاتر بایەخ دەدەینە کتێبی کۆمار، بەڵکو دەی‌کەینە چەقی باسەکەمان چونکە کۆمار کاکڵی بابەتەکەمانەو لە حەقیقەتی کۆمەڵایەتی مرۆڤ لە دەوڵەت دا دەدوێ‌و حوکم و حوکمداری شی‌دەکاتەوە، دەوڵەتێکی بێ‌هاوتا لە دانراوەکەی‌دا دروس دەکات.

سەرهەڵدانی ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتی‌و دەوڵەت دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵ بوونی کەسان، بۆ ئەوەی شارێکمان (دەوڵەتێکمان) دەست بکەوێت پێویستە چوار پێنج کەسانێك هەبن و بنە بنەڕەتی دابەش بوونی کار لەنێو شاردا.. لەگەڵ گەورە بوون و گەشەسەندنی ئەو کۆمەڵە بچوکە پێویستی زیاد دەکات و گۆڕانی چەندایەتی‌و چۆنایەتی پەیدا دەبێت،. لەسەرەتاوە کشتیارەکان و وەستاکان و بەرگ دروەکان و پێڵاو دروست کارەکان.. پاشان ژمارەیان زیاددەکات، دارتاش و ئاسنگەرو شوانیش دێنەکایەوە، بە تێپەڕبوونی کات و سەردەم ئاڵوگۆڕیەکی دەرەکی سەرهەڵ دەدات و کە کەل وپەلی زیاد لە دانیشتوانی شار ڕەوانەی دەرەوە بکرێت و شت وەکی پێویست بە هاوشاری‌یەکان بهێنرێت، بۆ ئەو کارەش دەستەیێك لە فرۆشیارو خاوەن کۆگە دروست دەبن.. بەو شێوەیە شار پێویستی

به بازرگـان و دەریـاوان و کرێکـارو ڕاژەکـارەکان دەبێت. . سەر هەڵـدانی دەوڵـەت لەسـەر ئەو ڕێبـازە پێـداویستیـیەکانی خۆی جێبـەجێ دەکـات بۆئـەوەی ژمـارەی دانیشتـوانی شار لە سامـانـەکـەی بەرێـژەییکی بەرچـاو زۆرتربێت. ئیدی کاروباری شارستـانی دێتـەئـارا وەك هونـەرمـەنـدو سەمـاکـارو شاعیـرو پزیشکـەکـان، ئەمـەش بەرفـراوانی شاری دەوێت کەوا دەکـات بکـەوێتـە باری جەنـگ و پێکـادان لەگـەڵ دراوسێکانیدا. بەم بۆیە دەوڵەت پێویستی بە سوپاو لەشکرێکی هەمیشەیی هەیەو دەستەیەکیش لە فەرمانڕەوایان.(٢١)

تا بەم ڕەنگە ئەفلاتونی بلیمەت دروست بوونی دەوڵەتمان بۆ دەگـەڕێنێتـەوە سەر کۆمـەك کردنی کەسان لە پێناوی بەدیهێنانی پێـویستـییـەکـانی ژیـان و ئاسودەیی و خێرو خۆشی و عەدالەت. وەك لە شوێنێکیدی کۆمـاردا دەفـەرمـوێت «هـەمـوو مرۆڤێـك پێـویستی بە یارمـەتی ئەویدی هەیـە بۆ تێـرکردنی پێویستیەکانی خۆی. . چونکە هەر یەکێك لە ئێمە پێداویستی زۆری هەیە. . پێکهاتنی دەوڵەتیش لەبەر ڕێك نەبوونی تاکە بە تەنیایی لەگەڵ دەوروبـەریدا، ئەمـە وا دەکات یەکگرتنێك پێك بهێنن دەوڵەت یان شار دروست بکەن»(٢٢).

ئەفلاتون دوای ئەوەی مەبدەئی دابەش بوونی کار لەنێو شارە نمونەییەکەیدا دەچەسپێنێ، کۆمەڵ دابەش دەکاتە سەر سێ چین، هەر چینێکیش لەمـانـە کاروبـارێـك و بەرپـرسیـارێکی جیـاوازی هەیـە لەویدی. ڕێگـای جیـاکـردنـەوەی ئەو سێ چینـانـەش سایکـۆلـۆژیـانـە بۆی دەچێت، کاتی ڕێـرەوشتی (سلوك)مـرۆڤ لە سێ سەرچـاوەوە هەڵ دەقـوڵێنێ. . ویستن و سۆزو زانیاری (الرغبة والعاطفة والمعرفة). ئەم سێ سەرچاوانە پێش وەخت ڕێـرەوشتی مرۆڤ و جێگیـریـەتی چینایـەتیشی پێوە دەنـوسێنێ. ویستن و ئارەزو و هان دان یەکن و جێگـاکـەشیـان ڕەشـە، کە کۆگـایێکی بەهێـزە بۆ لایـەنی ئارەزووە جنسیـەکان. ئەگەرچی ئەم (سیفەتانە) لە تەواوی ئادەمیزاددا هەن. بەڵام هی هێنـدێکیـان لە هێنـدێکیدی زۆرترو بەهێزترە. . ئەمە وا دەکات مرۆڤـی ڕەوشـت ویـسـتـن و ئارەزوو حەز لە پارەو دارایـیو خۆش گوزەرانی بکات، کە چینی بەرهەم هێنان پێك دەهێنن و ئەرکیـان کشتیـاریو پیشـەسـازیو بازرگـانێتییـە. سۆزو گیان و ئامانج و ئازایش لە قاڵبێك دا یەك دەدرێن و خاوەنەکەی حەز بە ئازایەتیو شەڕوشـۆڕو زۆرانبـازی دەکـات، شانـازییـان بە سەرکـەوتنی سەربـازی پتـرە لە دەست کەوتنی پارەوپـول. . ئەمـانـەش سوپا پێـك دەهێنن و فەرمـانیـان پاراستنی شارە لە دەس درێژی دوژمن و هێرش بردنە سەر شوێنی دییە.

زانیاری (المعرفة)و بیرو هۆش و زیرەکیو ژیری خاوەنەکەی بەرەو بیرکردنەوەو تێڕوانین و هێمنیو هزر تیژی دەبەن. ئەمەش وا دەکـات بینە حوکمـران و سەرەکی وڵات و شار، بەم شێوەیە پاشایـەتـان خاوەن هۆش و زانیاریو بیرن. . . بە واتا یەکیدی دەبێت پاشاکان هەر یەکێکیان فەیلەسوفێك بێت بۆ خۆی ئەوسا خێرو عەدالەت و خۆشی بەرپا دەبێت.(٢٣)

بۆ بنیات نانی شارێکی بێهاوتای وەك (کۆمار) پێویستیمان بە خوێندنێکی توندو بەند هەیە.

بۆ ئەوەی لە منداڵان پیاوی پاشەڕۆژ و ئایندە دروست بکەین و ڕێـرەوشت ئارەزوو سۆزو زانیـاری لە کەسـان دا دەربکەوێت. . ڕژێمی پەروەردەکردنی ئەو شارە بەفێرکردنی منداڵان دەست پێ دەکـەین. لە سەرەتـای دە ساڵی منـداڵیدا پێـویستـە جۆرە خوێنـدن و پەروەردەیێکی وەهـا بهێنـرێتـە کایـەوە لەگـەڵ جەستـەیـان دا بگـونجێت، خوێنـدنەکەش هەموو منداڵانی شار بگرێتەوە بێ جیاکردنەوەی گەدایی لە پاشایێ. . سەرەتا لە هەر فێرگەییێك گۆرەپانێکی وازی دروست دەکرێت و وانەی وەرزش و جمبازو مۆسیقایان پێ دەگوترێت. ئەم جۆرە فێرکردنە ماوەی دە ساڵی ڕەبەق دەخایەنێ ئەوسا بەرەو رووی تاقیکردنەوە دەبن، ئەو کەسـانـەی لە تاقیکـردنـەوەکـەدا دەکـەون و دەرنـاچن ڕوو بەرووی ژیـان دەبنـەوە، کاروباری ئابووریان دەکەوێتە ئەستۆ وەك پیاوی کارو پیشەزو کشتیار، بەو واتایە دەبنە چینی بەرهەم هێن چونکە ڕێرەوشتیان ویستن و ئارەزوورە.(٢٤)

بەم پێیـە ڕژێمی شار ئەرستـوکـراتی دەبێت، بەڵام وەك ـ ول دیـورانت ـ خاوەنی کتێبی (قصـة الفلسفـة) دەبێـژێت: ئەم ڕژێمـە وەك ئەرستـوکـراتیەکانی دی نییە، چونکە ئەوان تەختی فەرمانڕەوایی بە پاشماوە (الوراثة) بۆ دەمێنێتەوە، واتە لە باوك بۆ کوڕ کەچی لە هی ئەفـلاتـون دا توانستی کەس و ژیـرییـەکەی دابینی تەختە. بۆیە ناوی لێدەنێت ئەرستوکراتی دیموکراتی. .

چونکە کاتێ کوڕی حوکمڕان لە تاقی کردنەوەکان دەرناچێت بەڵکو کوڕی جوتیارێک دەردەچێ، ئەوا کوڕی جوتیار دەبێتە پاشاو کوڕی پاشاش دەبێتە جوتیار.

ئا بەم شێوەیە یەکسانیو سەربەستی لەپێش هەموو هاوشارییەکان دایە بۆ خوێندن و تاقیکردنەوەدان و دەرفەتی چوونە سەر تەخت بە پێچەوانەی ئەرستۆکراتیەتی واقیعی.

ئەرستۆ (٣٨٤ - ٣٢٢ پ.ز)

- مامۆستای یەکەم -

لە ستاجیرای (stagira) سەر بە، وڵاتی مەکدۆنیا ساڵی ٣٨٤ پ.ز مامۆستای یەکەمی مرۆڤایەتی ئەرستۆتالیسی فەیلەسوف و زاناو حەکیم لەدایك بوو. باوکی پزیشك و ئاشنای مینتاس پاشاو فلیپ پاشای باوك و باپیرەی ئەسکەندەری گەورە بوو. سەرەتای خوێندنی لە ژێردەستی باوکیدا لە بواری پزیشکیدا دەستی پێکرد. لە تەمەنی ١٧ - ١٨ ساڵیدا لە نێو ئەکادیمیای ئەفلاتون خۆی گرتەوە. نزیکەی بیست ساڵ لە بەردەستی مامۆستای بەهرەمەندی مێشکی بە فەلسەفەو تێڕوانینەکەی زاخاو دەدا.

پاشان ئەسینای بەجێ هێشت و خۆی گەیاندە ئەسکەندەری مێرد منداڵ بۆ فێرکردن و پەروەردەکردنی، بەمە گەورەترین فەیلەسوف کە دنیای بە فەلسەفەکەی ڕۆشن کردەوە، بوو بە مامۆستای گەورەترین سەرکردەی سوپا کە جیهانی خستەژێر ڕکێفی خۆیەوە.

لە ساڵی ٣٣٤ پ.ز دیسان ئەسینا گەڕانەوەیێکی دی ئەرستۆی بەخۆوە بینی، ئەوسا لە تەمەنی ٥٣ ساڵیدا خوێندنگەی (لقیون) Lyceun ی پێك هێنا. وە نەبێت خوێندنگەکەی وێنەیێك بێت لە ئەکادیمیای ئەفلاتون.. چونکە لەو کاتەی ئەفلاتون لەسەروی هەموو شتێکەوە بایەخی دەدایە بیرکاریو فەلسەفەی ڕامیاریو تێڕوانین.. تا ئەو ڕادەی لەسەر ئەکادیمیاکەی نوسیبوو (ڕێگای بیرکاری نەزانێك نەدەی بێتە ئێرە)... بەلام خوێندنگەی ئەرستۆ زیاتر بەرەو زیندەوەرزانیو زانستە سروشتییەکان دەچوو. تا دەڵێن ئەسکەندەری گەورە فەرمانی بە ڕاوکەران دەدا هەرچی پێویستی ئەرستۆ هەیە بۆیجێبەجێ بکەن لە هێنانی هەموو جۆرە گیاندارێك.

لە ساڵی ٣٤٤ پ.ز یەکێك لە شاگردەکانی بە ناوی - الدسر هیرمیاس) فەرمانڕەوای شاری - ئەتارنیس - پاداشی مامۆستاکەی دەداتەوە بەوەی کچی خوشکی خۆی دەداتێ. ئەرستۆ لەم ژن هێنانەیدا زۆر سەرکەوتوو شاد دەبێ، سەرەڕای ئەمەش ئەم ژن هێنان و سەرکەوتنی گۆڕانێکی گەورەی بەسەردا دێنێت لە بارەی فەلسەفەکەیەوە، ئەمە وای لێدەکات خێزان بە بنەمای کۆمەڵ و دەوڵەت بزانێت.[٢٥]

ژمارەی دانراوەکانی ئەرستۆ خۆی زیاتر لە سەدان دەدات.. هەندێك لە مێژوونووسان بە چوار سەد کتێبی دادەنێ، هەندێکیشیان بە هەزار.. کەچی ئەوەی ماوە بەشێکی زۆر کەمە.. لەگەڵ ئەوەش دا کتێبخانەیەکە بۆخۆی.

(ڕامیاری)و (دەستورەکان) بە گرنگترین کتێبی ڕامیاری دەژمێردرێن.

ئەرستۆی باوکی ڕامیاری لە شیکردنەوەو ڕاڤەکردنی دەوڵەت گەلێ جیاوازی لەگەڵ مامۆستاکەیدا هەیە، بەڵکو لە هەندێ شوێنی دژیشی دەوەستێت. لەو کاتەی ئەفلاتون سەرەتایی دەوڵەت دەگەڕێنێتەوە بۆ پێویستی، کە تاکە کەسێك ناتوانێت بە تەنیا پێداویستییەکانی خۆی دەستەبەر بکات، بەم پێیە کۆبوونەوەی کۆمەڵە کەسانێك بەو مەبەستە دەوڵەت پێك دێنن کە تاکەکەس بارێکی سەربەخۆیی تێدا نییە. بەلام ئەرستۆ دەوڵەت بە بەرزترین جۆری کۆمەڵ بوون دادەنێت بۆ جوانترین ئامانج.. خێزانیش لەپێش دەوڵەتەوەیە. کۆمەڵ بوونی چەند خێزانێك گوندێك پێك دێن لە چەند گوندیش دەوڵەت پێك دێنن بەو مەرجەی گردبوونەوەیان بەو فراوانییەوە بێت کە دەربەستی تێرکردنی خۆیان بن. ئەگەر دەوڵەت بەپێی پلەی کات لەدوای خێزانەوە بێت ئەو لە هزردا لەپێشیەوەیەتی بەڵکو لەپێش بوونی تاکە کەسیشە بە حوکمی سروشتی کاروبار.

چونکە لە هزردا گشت (هەموو) پێش بەش دەکەوێت، بنەمای ئەم بیرەش یەکێتی ئەندامێتییە (الوحدة العضوية). دەستی مرۆڤ بە دەست دانانرێت گەر جە تە توانای نەما، واتە دەست بە ئامانجەکەیەوە دەناسرێ کە گرتنە. ئەویش بەبێ تەواوی ئەندامەکانی دی ناتوانێت ئەم ئەنجامە بەدیبهێنێت. هەروەها تاکە کەسیش ناتوانێت ئامانجی بوونی خۆی بە ئاکام بگەیەنێ بێئەندامێتی لە دەوڵەت دا.

لای ئەو ئەوانەی بەشداری بناغەی دەوڵەتن خێروٚمەندەکانن نە خەڵکی. . مروٚڤیش بێ یاسا درەندەترین جوٚری گیاندارە. . بوونی یاساش بە دەوڵەت بەندە کە ئامانجی دابین کردنی ژیانێکی خوٚشە لە کوٚمەڵ بوونی چەندان خێزان و دێ بوٚ گەیشتن بە ژیانێکی بەختیارو سەربەخوٚ.

لە بارەی خێزان و منداڵ و ژن هێنانیش دا دیسان جیاوازییێکی گەورە دەکەوێتە نێو شاگردو ماموٚستاکەی.

بەو شێوەیە فەیلەسوفەکەمان دەوڵەت شیدەکاتەوە. سەبارەت بە سەرداریێتی یاساو عەدالەت و فێرکردنیش چەند راییێکی جیاوازی هەیە.

دەسەڵات لای ئەفلاتون رەهایە بە دەست فەیلەسوفی فەرمانرەوا چونکە بە هەموو کون و کەلەبەرێکی شارەکەی دەزانێت بە هوٚی ئەو مێشکە فەلسەفی‌یەی کە هەیەتی بێ ئەوەی حوکمەکە بە دەستورو یاسا بەندبکرێت. . بە پێچەوانەو لای ئەرستوٚ کە دەسەڵات لە کوٚمەڵێکەوە هەڵ دەقوڵێ و دەبێت یاسا دەسەڵاتداربێت نەوەك پاشا، هەرچەندیش فەرمانرەواکە هوٚش و تێ گەیشتنی و لێ‌هاتوویێکی بێ‌ئەندازەی هەبێت هەر ناتوانێت واز لە یاسا بهێنێت، چونکە چەندان رێسای بابەتیانەی تێدایە. هەروەها یاسا ژیرییێکی دوور لە ئارەزووە.

فێرکردن لای ئەرستوٚ روٚڵێکی تایبەتی بە خوٚ دەبینێت ئەویش خەڵك کردنە بە هاوولاتی چاك و خاوەن رەوشت، ئەم فێرکردنەیش دەکەوێتە ئەستوٚی دەوڵەت.

پێرەوی پەروەردەکردنیش تا رادەیێك لە هی ئەفلاتون دەچێت. . لە حەوت ساڵی یەکەم دا بایەخ دەدرێتە سەر جەستەی منداڵ لە بارەی تەندروستیی و وەرزش دا. . لە ساڵی حەوتەم تا تەمەنی خوێناسین فێرکردن و مەشق کردن لەسەر کارکردن. . لەدوا قوٚناغیش دا کە تا ساڵی ٢١ دەخایەنێ. . ئامانجی فێرکردن رازەی کوٚمەڵ و گوٚرانی هاوولاتی‌یەکان بوٚ کەمایك توانای فەرمانرەوایی‌یان هەبێت. . بە هوٚی فێربوونی فەلسەفەو مەشق کردن لەسەر بەکارهێنانی توانستی عەقڵ و فەلسەفەی تێروانین.

ئەرستوٚ یەکەم فەیلەسوف بووە کە دەسەڵاتی دەوڵەتی دابەش کردوٚتە سەر سێ جوٚر، وەك دەسەڵاتی یاسادانان ـ التشريعي ـ و راپەراندن ـ التنفيذي ـ و دادگایی القضائي. . لە هەر دەوڵەتێك شێوەکەی هەرچوٚنێك بێت سێ فەرمانی سەرەکی هەیە: یەکەمیان پێرەو رێسادانان بوٚ خەڵکی لەسەر روٚیشتن واتە یاسا دانان، دووەمیان توانای راپەراندنی کارو جێ‌بەجێ‌کردنی ئەو یاسایانەو سێ‌هەمیان دادپرسین و سزادانان. ئەم مەبدەئەی ئەرستوٚ چەسپاندی پێی دەگوترێت ـ مەبدە جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان ـ (مبدأ الفصل بين السلطان) کە موٚنتسکیوٚ لە سەدەی هەژدەهەم وەریگرت و گشت گری پێ‌کرد.

ئەرستوٚ لە هەوڵێکی‌دی‌دا کە بەشێکی زوٚری لە دانراوی (رامیاری) بوٚ تەرخان کردووە، هەڵ دەستێ بە دروست کردنی کوٚمارێك لە شێوەی کوٚماری ئەفلاتون، بەڵام ئەوەی هی ئەرستوٚ لە هی دووەم جیادەکاتەوە واقیعەتە. . ئەرستوٚ زیاتر پێ‌لەسەر زەمینی واقیعەت دادەنێ کەچی ئەفلاتون جڵەو بوٚ خەیاڵە بیرکردی‌یە فەلسەفی‌یەکەی بەردەدات.

ئەو دەوڵەتەی ئەرستوٚ بینای دەکات پێك هاتووێکی لێك دراوە لە دوو جوٚرە رژێم، واتە ناوەندێکە لەنێوان رژێمی دیموکراتی‌و ئوٚلیگارشی لەپێناوی بەدەست هێنانی جوٚرە رژێمێکی سەرکەوتوانەو بێ وێنە، ئەم جوٚرە رژێمەشی بە دەستوری جاروباریش بە کوٚماری ناو دەبات.

بوٚ ئەنجام دانی ئەو رژێمە دەستوری‌یە هەڵ دەستێ بە تەتەڵەکردنی خاسیەت و توخمە دژیەکەکانی هەردوو جوٚرو دوٚزینەوەی ناوەندێکی لەبار بوٚ دەوڵەتێکی نموونەیی. . ئەرستوٚ لەم دەوڵەتە نموونەیی‌دا پشت بە چینی ناوەراست دەبەستێت و دەی‌کاتە بنەمای رژێمەکەی.[٢٦]

فارابی (٨٧٠ ـ ٩٥٠ز)

ـــــــ ماموٚستای دووەهەم

پێش ئەوەی لەدیسانەی (بیردوٚزە) دەوڵەت لای فارابی بکوٚڵینەوە، بە باشی دەزانین سەرنجێکی ورد دەربارەی روٚشنبیرانی بەرەی نوێ لە بارەی فەلسەفەی خوٚرهەڵاتی بدەین، هەر روٚشنبیرێکی گەنجی ئێستا بگری ئەوا دەیان ناوی وەك کانت و دیکارت و هیگل و مارکس و داروین و فروٚیدت بوٚ هەڵ دەرێژێ‌و چەندان قسەیشی‌و وەك توتی بوٚ دووبارە دەکاتەوە هەولی رەخنەگرتنی بارودوٚخی خویشی لەبەر روٚشنایی ئەوان

دەدات. کەچی کاتێ پرسیاری بلیمەت و فەیلەسوفانی خۆرهەڵاتی لێدەکەیت یاخود فەیلەسوفەکانی ئیسلام وەك فارابی و ئیبن خەلدون و ئیبن سیناو ئیبن روشدو رازی - دەبینیت یەکیان دەکەوێت لە وەڵام دانەوەو قسەلەسەرکردن. ئەوسا بۆ راکردن لەم پرسیارە رەنگبێ چەند تان و تون لەو بلیمەتانە بدەن و بە بیرتیژیان لە قەڵەم نەدەن هەر لەبەر ئەوەی لە خاکی خۆرهەڵاتەوە هاتونەتە جیهان.

ئەبونەسر محمد فارابی لە گوندی (سیج) سەر بە هەرێمی تورکستان لەدایك بووە. لە بەغدادو حەران و حەلەب خوێندویەتی و لە (دیمەشق)یش کۆچی دوایی کردوە. ئەوەی جێی داخە زۆر لە بارەی ژیانییەوە نەزانراوە. لەبەر بلیمەتی و لێهاتوویی نازناوی مامۆستای دوهەمیان پێبەخشیوە. . ئەرستۆ مامۆستای یەکەم بووەو ئەویش دوەمە لەبەر فراوانی بیرتیژی و تێگەیشتن و زانست و زۆری دانراوەکانی.

بە دەیان کتێبی هەمە جۆری هەیە لە بواری ژیربێژی و فەلسەفەو مۆسیقاو ئیلاهیاتەوە. . گرنگرینی دانراوەکانی رامیاری (آراء اهل المدينة الفاضلة)و (السياسة المدنية)و (تحصيل السعادة)ن. (٢٧)

سەرەتا دەبێ ئەوە نیشان بدەین کە فارابی - مامۆستای دووهەم - بە فەلسەفەی ئەفلاتون و ئەرستۆوە کارانگاز بووە. بۆیە زۆر بۆچوونی لە هی ئەوان دەچێت ئەگەرچی لەهەندێ شوێنیشدا لەگەڵیان رێك نەکەوێت. وەك دکتۆر (حسن صعب) دەڵێت: فارابی رۆڵەی دوو کلتوری ئیسلام و مەسیحی یە هەروا کوری فەلسەفەی یونانی و هیلینی یە بۆیە روانینەکانی ئایینی و رامیارین. (٢٨)

لەپێشەوە باسمان کرد کە ئەرستۆ کۆمەڵ بوونی خەڵکی بە پێویست دەزانێت بۆیە گوتویەتی مرۆڤ هەر بە خورسك شارییە. فارابیش هەر بەم شێوەیە دەروانێ، بەڵام لە راڤەکردنی ئەو پێویستێتی یە رای تایبەتی خۆی هەیە لە مامۆستاکەی جیابکاتەوە. .

ئەو وا دەروانێت (شار) بۆ مرۆڤ لە خۆرسکەوە نییە بەڵکو لە ئەنجامی پێداویستی یە مادیەکانێتی. پێویستی یە زۆرەکانی مرۆڤ وای لێدەکەن بەرەو کۆمەڵ بچێت و بی کاتە ناوەندێکی لەبار بۆی. بۆ سەلماندنی ئەمەش هەر پشت بە خودی کۆمەڵ کردن و هاوکاری کەسانەوە دەبەستێت، هەریەکێك لە ئێمە ئەوە خۆرسکێتی بگاتە رادەی کەماڵی لە بارەی تێرکردنی مادیدا. بۆ ئەم تێرکردنەش هەوڵی تاکرەوی هیچ ئەنجامێکی باش بە دەستەوە نادات بۆیە ناچاریی بەرەو یارمەتی دان لەگەڵ کەسانی دەوروبەریدا دەبات و کۆمەڵ بوونێك دروست دەکەن و نشینگەیان دیاردەکەوێت کە بنەمای کۆمەڵ و دەوڵەتە. (٢٩)

لێرەدا کە سەرەتای سەرهەڵدانی کۆمەڵی شی کردەو سەر یەك گرتنی ئەندامەکانی، هەر بەم شێوەش شارو دەوڵەت دروست دەکەن بە هەندێ زیادکردنی فەرمان و رووبەری شارو ئامانجی گشتی. ئەوسا سێ پلەی یەك بەدوای یەکی هەرەمی دادەنێت بۆ کەماڵی و بەختیاری دەوڵەت، بە پێی بەدیهێنانی ئامانجی کۆمەڵ بوونی ئادەمیزاد لە بەختیاری و سەرفرازیدا. بەم رەنگە مرۆڤایەتی دابەش دەکاتە سەر سێ شار. سێ دەوڵەت، سێ کۆمەڵ. یەکەمیان شاری هەرەتەواو (المدينة الاكمل)ی گشت گر بە مەرجێ تەواوی مرۆڤایەتی بگرێتەخۆ بێ رەچاوکردنی سنووری نیشتمان و زمان و نەتەوە کە بەرەو تەسك و تروسکی ژیان و پێکدادانمان دەبات. فارابی بەم روانینە گشت گرییە هەمەلایی یە لە مامۆستاکانی دوور دەکەوێتەوە چونکە شاری بێهاوتای ئەفلاتون لە خاکی یونان تێپەری نەدەکردو ئەرستۆش روانینی شاگردەکەی (ئەسکەندەری مەکدۆنی) رەچاو نەدەکرد کە دەوڵەتێکی وا گەورەو فراوان لە دەرەوەی خاکی یونان دروست بکات. ئەم رایەی فارابی کارتێکردنی فەلسەفەی رەواقی پێوەیە.

دووهەمیان شاری ناوەندی (شاری تەواو) - مدينة الكمال کە هەموو نەتەوە دەگرێتەخۆی - [بێگومان مەبەستی فارابی لە وشەی - نەتەوە - الامة - ئەو واتایە ناگەیەنێت کە هاوچەرخانە تێی دەگەین بەڵکو واتای قورئانی دەگەیەنێت کە بریتی یە لە نەتەوەی ئیسلام - چونکە ئیسلام نەتەوە (امة) بە دینەکەی دەناسێنێ نەوەك بە زمان و نیشتمان، هەرواش مەبەستی فارابی نەتەوەی ئیسلامە یاخود نەتەوەی مەسیحی - ش]. سێهەمیان شاری ناتەواو [المدينة الناقصة] ئەوە دەگەیەنێت کە خەڵکێکی کەم بگرێتەخۆ وەك هەرێمێك، یان میرنیشینێك. بێگومان فارابی لە شارە هەرە تەواوکەو ناوەندی یەکەیدا جیاوازی خەڵکی پیشت گوێ نەختوە، بەڵام ئەوە هەیە هەرچەندە

خەڵکیش لە ڕۆشنبیریی و زمان و بەرژەوەندی جیاواز بن ئەوا وەك خوی دەڵێت «یەك سروشتی مرۆڤایەتی‌یان هەیە». (٣٠)

فەیلەسوفەکەمان شارە بەختیارەکەی ـ المدینة الفاضلة ـ بە جەستە شێواندوەوە ـ کە هەموو ئەندامەکانی کۆمەکی یەکدی دەکەن و یارمەتی یەك دەدەن بۆ درێژەپێدانی ژیانی گیانلەبەر. . بە هۆی ئەوەی ئەندامەکانی جەستە هەموویان وەك ء یەك نین، بەڵکو لە شێوەو فەرمان دا لێك جیاوازن، (دڵ)یش لە نێوانیان دا سەرۆکە. . ئەندامەکانیش بە پێی هەڵ کەوتنی و فەرمانیان دوورو نزیك دەبنەوە لە سەرەکیان کە دڵە. . هەر بەم جۆرەش شار دەبێت ئەندامەکانی تەبا بن و سەرۆکێکیان هەبێت. (٣١)

سەبارەت بەوەی کێ سەرەکایەتی شاربکات و یاساکانی دابرێژێت و بریارو فەرمانی شەرعی خۆی بەرەو ڕووی خەڵك بکاتەوە، ئەوا مامۆستای دووهەم ئەو پایەبەرزی‌یە تەنیا لە پێغەمبەر ـ النبي ـ دەوەشێنێتەوە لە کاتێك دا مامۆستاکانی ئەو ـ وەك ئەفلاتون ئەو پایە دەداتە دەست فەیلەسوف. ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە فارابی نکولی لە فەلسەفە دەکات، بەڵام ئەوەندە هەیە پێغەمبەر [بە چەمکی فارابی] بە باشتر دەزانێ لە فەیلەسوف، ئەوەی ئاشکراشە پێغەمبەری فارابی لە فەیلەسوفی کەمێ ژیرترو تێ‌گەیشتووترە هەروەها کردەیی‌یشە واتە واقیعی‌ترە. دەنا مامۆستای دووهەم لە زۆر شوێن دا جەخت دەکاتە سەر ئەوە کە فەلسەفەو لقەکانی مایەی بەختیاری هەمو شاری‌یەکانە. چونکە بەختیاری ڕاددەی بە حەقیقەت گەیشتنە، فەلسەفەش حەقیقەت دەناسێنێ، جا کەوا بێ فەلسەفە هۆیێکی گەیشتنە بە حەقیقەتی ئەو بەختیاریی‌یە کە فارابی لە شارە بێ‌هاوتاکەی‌دا کردوویەتی‌یە ئاوات. سەرەڕای ئەمەش ئەو بە حەقیقەت گەیشتنەی شار لەسەر ڕوی زەوی بە ئەوپەری ئامانج نازانێت. . بەڵکو ئەوەی هەیە ڕێگایەکە بۆ عەمری لە ژیانەکەی‌دی‌دا. . یاخود هۆیەکە بۆ گەیشتن بە بەهەشتی بەرین کە خوای پەروەدیگار مژدەی داوتە بروادارا‌ن و چاکەخوازان. (٣٢)

دیسانەوە بێینەوە سەر پێغەمبەری سەرۆك، پێغەمبەر لای فارابی تەنیا هێمایێك و وشەیێکی ڕووت نی‌یە، بەڵکو مرۆڤێکە گەیشتبێتە ئەو پەری عەقڵ و زانست و فەلسەفەو کەماڵ، بەوە لە فەیلەسوف جیادە. دەکرێتەوە کە پێغەمبەر خاوەن پەیامێکە . . پەیامەکەشی لە کۆمەڵەوە هەڵ دەقوڵێ. بەمەوە بۆمان دەردەکەوێت کە پێغەمبەرایەتی لای فارابی بۆ سەرەکایەتی کردنی شارەکەی کارێکی سروشت شکێن نی‌یە، هەروەها دۆخێکی ڕاکێشانی سۆفیگەریی نی‌یە لەگەڵ هێزە نادیارەکان، بەڵکو مرۆڤێکی ئاسایی‌یە بەڵام چەندان سیفەتی تێدا گرد بوونەتەوە لە دادوەری‌و زانست و حیکمەت و نەفس بەرزی‌و ورەبەرزی‌و یاسادانەری‌و توانستی لەسەر دەرهێنانی حوکمی یاسایی‌و فتوادان و پاکی‌و لەش ساغی‌و ڕەوشت بەرزی. . . هتد، کە ئەمە هەمووی وای لێ‌دەکات بە زمانی پێغەمبەرایەتی نەك فەلسەفی خەڵکی بدوێنێ‌و یاساو دەستووریان بۆ دابرێژێت بۆ گەیشتنی شار بە پلەی کەماڵ و بەختیاری. (٣٣)

گەر بە وردی بەراوردێك بکەین لەنێوان دیمانەی (بیردۆزەی) فارابی‌و دیمانەی فەیلەسوفەکانی پەیمانی کۆمەڵایەتی کە بە حەوت سەدە لەدوای ئەوەوە هاتون ئەوا یەکدیگری‌یێك ڕەچاودەکەین، یا دەتوانین بڵێین چاوگی ئەو پەیمانە کۆمەڵایەتی‌یە بۆ فارابی‌و لەپێشتری دەگەڕێتەوە لەگەڵ هەندێ جیاوازی لە درێژە پێ‌دان دا.

لەلای ئەوان و فارابیش پێویستی‌و و ناچاریی خەڵکی خردەکاتەوە هەر ئەم پیوستی‌یەش شاریان پێ‌دروست دەکات. بەڵام ئەوەندە هەیە لە هی فەیلەسوفە دوایی‌یەکان بە ئاشکراو ڕاستەوخۆ پەیمانێك لە نێو خویان دا دەبەستن و لە بەشێك لە سەربەستیان بۆ دەستەیێکی نوێ دەبێتە فەرمانڕەوایان واز لێ دێنن. هەروەها جیاوازی‌یێکی دی لە نێوانیان دا ئەوەیە کە ئەو سیفەتانەی فارابی بۆ سەرەکی دادەنێت جیاوازی‌یێکی بنەڕەتی هەیە لەگەڵ سیفەتە دارایی‌و هێزی‌یەکانی پاشاو فەرمانڕەواکانی پەیمانی کۆمەڵایەتی.

لەدوایی‌دا دەڵێین ئەو لەیەك چوانەی نێوان ئەو فەیلەسوف و باوەڕگەیانە ئەگەر شتێك بگەیەنێت ئەو بیرتیژی‌و زیرەکی‌و هزرفراوانی فەیلەسوفەکەمان دەگەیەنێت. (٣٤)

ئیبن خەلدون
(١٣٣٢ - ١٤٠٦ ز)

ولي الدين عبدالرحمن بن خلدون لە تونس لە ساڵی ١٣٣٢ز لەدایك بووەو هەر لەوێ خوێندوویەتی تا تەواوی

زانستەكانى سەردەمى خۆى فێربووە لە ژیربێژیو فەلسەفەو یاسا (فقە)و مێژوو. . .

ژیانى خۆى بە خوێندن و بە راژەكردنى دەوڵەت (سەردەمێك وەزیرى نووسین ئەنجا باڵوێز)و گەران بە شارو میرنشینەكان دا ئیبن خەلدون مێژوونووس و فەیلەسوف و زاناو فەرمانبەرو رامیاریزان بوو لە ماوەى ژیانىدا. بە دانەرى فەلسەفەى مێژوو یا، فەلسەفەى كۆمەڵ دەناسێ. .

لە گرنگترین كتێبەكانى پێشەكىیەكەیەتى (المقدمة) كە بۆ كتێبى مێژووى بەناوى - كتاب العبر - نووسراوە.[٣٥]

دەوڵەت لاى ئیبن خەلدون مەدایێكى جیاواز وەردەگرێت وەك لەچاو فەیلەسوفەكانى دى. ئەو نەهاتووە جیهانێكى خەیاڵاوى بۆ خۆى دروست بكات وەك ئەفلاتون و ئەرستۆو فارابى كردوویانە. . بەڵكو هاتووە دیرۆكى (مێژووى) كردۆتە مەحەك و لەبەر رۆشنایىیەوە كەوتۆتە شیتەڵ كردنى هۆكارەكانى كۆمەڵایەتىو شوێنەواریو ئابووری. . بۆیە پێى دەگوترێت خاوەنى فەلسەفەى دیرۆك.

ئیبن خەلدون دەڵێت: پێویستە خەڵكى كۆببنەوەو تەبابن ئەم كۆمەڵ بوونەش زانایان بە شارستانێتى ئادەمیزادیان لە قەڵەم داوە، واتە مرۆڤ بە خۆرسك حەز لە نیشتەنى كۆمەڵىو شار دەكات، ئەم گردبوونەوەى شاریش ئاوەدانى (العمران) دەگەیەنێت. چونكە خوداى گەورە مرۆڤى لە شێوەیێك ئافەریدەكردووە (دروست كردووە) پێویستى بە خواردن و خواردنەوە هەبێت - تواناشى داوەتێ بۆ پەیداكردنى توێشوى خۆى. بەڵام تواناى تاكەكەسێك پەك كەوتەیە بۆ پەیداكردنى نان و پێخۆر، چونكە توێشووى ژەمێكى گەنم پێویستى بە چاندن و دروونەوەو لەئاش كردن و بەنان كردنە، ئەوسا ئاگرو ئامرازى پێخواردنى لەقاپ و كەوچك و شتىدى گەرەكە، ئەمانەش پێویستیان بە كشتیارو ئاشەوان و ئاسنگەرو بەدەیان جۆرە پیشەىدى هەیە، كە لە تواناى تاكەكەسێك دا نىیە بۆ دەبێت بەشداریو كۆمەكى یەكدىبكەن. ئەمە لە بارەى خواردن و خۆژیاندن. هەرواش لە بارەى بەرگرىكردن لە خۆوە. چونكە لە مرۆڤ دا ئەندامێكى دەربەستى خۆپاراستنى نىیە وەك لە گیاندارانىدىدا هەیە، بۆ نموونە قۆچ و قەپ و چرنووك و لووشك و دەندووك كە ئەمانە هەموویان لە كاتى پێكدادان دا كارى تایبەتى بەرگریان هەیەو لە مرۆڤ دا بەدىناكرێت: بۆیە بەناچارى دەبێت پەنا بەرنە بەریەك و مێشكیان بخەنەكار بۆ دۆزینەوەى چارەیێك. خوداش فەرمانى ئاوەدان كردنەوەى زەوىو جێنشینى خۆى پێسپاردوون، ئەمەشیان بەبێ هاریكارى ناكرێت. . . كاتێ ئەم كۆمەڵ بوونەش هاتەدى پێویستیمان بە پەند - دادەرێك (الوازع) هەیە بۆ ئەوەى لە خراپەو گومراىو لادان هۆشیارمان بكاتەوەو رێگاى چاكەو هاوژیانىو ئاوەدانیمان بۆ بكێشێت. چونكە دەروونى هەر یەكێك لە ئێمە غەریزەى خێرو شەرى تێداهەیە، غەریزەى ئاژەڵىیش گەر سەركوت نەكرێ دەتەقێتەوەو ژیانى پێكەوە ژیانى ئادەمیزاد بەرەو یاساى جەنگەڵ دەبات. ئەم پەنددادەرەش دەبێت هێزدارو دەسەڵاتداربێت بۆ بە ئاكام گەیاندنى فەرمانەكەى، كە پاش ئەم پایەیە وەردەگرێت. وەك پاشا لە ژیانى مرۆڤ دا هەیە، لە هەندێ زیندەوەرى دیشدا هەیە شایانى دەرس لێوەرگرتنە وەك شارە مێروولەو شانەى هەنگ. . كە تەواوى ئەندامەكانىدى گوێرایەڵى پاشاكەیان دەكەن و فەرمان بەجێ دەگەیەنن. ئەم پاشاو سەركردە لەنێو خەڵكى خاوەن كتێب لەلایەن خواوە پەیامى بۆ دێت و دەبێتە یاسا، خەڵكىدیش پاشاكانیان پشت بەهێزو جەزرەبە دەبەستن.[٣٦]

ئیبن خەلدون زیاد لە جارێك و دوو باسى سەرەكایەتى دەوڵەت دەكات و سیفەتى توندوتیژیو مەردایەتىو جەربەزەییو دەمارگیرى دەداتە پاڵ، تا واىلێدەكات ئەم سیفەتانە ببنە مەرجى سەرەكى سەرۆك. ئەم بە هێزىو توندى نواندنە لە سەرەتاى دامەزراندنى دەوڵەتەوەیە، بەڵام كاتێ بەرەو جێگیرى رۆیشت ئەوا ئەو سیفەتانە هێمنتر دەبنەوەو رەنگبێ وازیشى لێبهێندرێ - چونكە ترسى لەناوچوونى لێناكرێت.[٣٧]

بەلاى ئەوەوە باشترین رێكخەرى خەڵك و هێنانە جۆشیان و یەك گرتنیان و زیادكردنى هێزو دەسەڵاتیان ئاینە. ئاین وایان لێدەكات واز لە دەمارگیرىى سەرەتایىو خێڵەكى بهێنن و بەرەو دەمارگیرىى ئاینى برۆن و تەنیا بیروبروا ئامانجیان بێت و لە پێناویدا قوربانى بدەن و دەوڵەت دابمەزرێنن. نموونەشى بۆ ئەوە ئاینى ئیسلامەو هێنانەوە سەر رێى راستى رەوەندو نەزان و مرۆڤە سەرەتایىو خۆخۆرەكانى سەرەتاى ئیسلامە.[٣٨]

ئەم سێ قۆناغەی دەوڵەتی پێدا دەڕوا لەلای [٣٩] ـ مالك ـ نبي ـ چاکەخوازدا دەبنە قۆناغی پێداتێپەڕبوونی شارستانیەت. لای ـ مالك بن نبي ـ شارستانێتی بە سەر سێ قۆناغ دابەش دەکات وەك لەلای ابن خلدون. بەڵام ...حێ گۆڕینی دەوڵەت و شارستانی لەبەریتی دانان. قۆناغەکانیش ڕاپەڕین و توپکەو ئاوابوون و لەناوچوونە. بۆ ...سەلماندنی ڕایەکەشی پەنا دەباتە بەر مێژوو، لەو ڕوانگەیەشەوە ئەو دیمانە ـ یەی لەسەر شارستانێتی ئیسلامی پەیڕەو دەکات. کاتێ کە دابەشی دەکاتە سەر سێ قۆناغ ـ هەر قۆناغێك کات و ...ڕووخی دیارکراوی خۆی هەیە. ئەم نەخشەیەش دەکێشێ بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی بیروڕاکانی:

«پێوەری قیەمە دەروونیی و کۆمەڵایەتییەکان نیشاندەری بارو دۆخی پێشکەوتن»

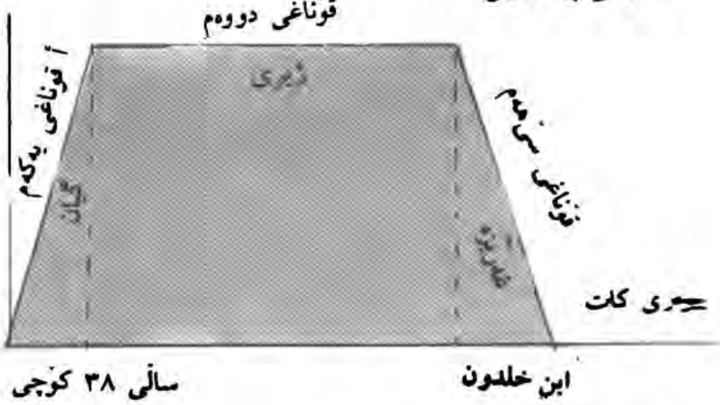

قۆناغی یەکەم کە بە پاڵنەری گیانەوە دەستی پێ کرد، لە سەرەتای ئیسلامەوە تا کارەساتی ـ سەفێن ـ صفين ـ قۆناغی دووەم بە پاڵنەری ژیر تا سەردەمی ئیبن خەلدون ئەوسا قۆناغی سێ هەم بەرەو لێژی دەڕوات کە تا ئێستاش ڕاست نەبۆتەوە، گەر ڕاستیش بووبێتەوە لە ئاستی پێویست نیی یە. [٤٠]

ئیبن خەلدون زیاتر باسی قۆناغی سێ هەمی دەوڵەت دەکات کاتێ پیردەبێت و پەکی دەکەوێت، ئەم پیربوونەش بەشێکی سروشتی دەزانێ و ڕاست بوونەوەی بۆ نیی یە، واتە ڕمانی حەتمی یە، لەو کاتەش دا دەڕمێ کە خونکاران (السلاطنة) زیاتر بەرژەوەندی خۆیان و خێزانیان بگرنە بەرچاو، بێ گوێدانە داواکارییەکانی گەل، هەروا نەمانی جەربەزەیی و دەمارگیریی لەنێو خەڵك و کزبوونی باری دارایی و ستەم و زۆری خونکاران

لەگەڵ ئەنجامەکە دەبێتە هۆی دابەش بوونی دەوڵەتەکە بە چەند لایێك، یان هێرش هێنانە سەری و ڕووخاندنی. [٤١]

سەبارەت بە نوێبوونەوەی دەوڵەتەکە دوای پیربوون، ڕمانی ئەوا دوو شێواز هەیە: یەکەمیان لە کاتی زوڵم و زۆری خونکارو بارگران کردنی میرەکان (سەرکردەی ناوچەکان و لەشکرەکان) ئەوان دەست دەکەن بە هەڵگەڕانەوەو دوورکەوتنەوە لە دەوڵەتەسەرەکییەکەیان و دەوڵەتێکی نوێ بە زەبری هێزو دەسەڵاتداری پێك دێنن، نموونەش بۆ ئەمە لاوازبوونی دەوڵەتی عەباسیی و دابەش بوونی بەسەر چەند میرنشینێك دا.

دووەمیان: بە هەڵگەڕانەوەی کەسێك (سەرکردەیێك) بە پشتگیری لەلایەن هێزێکەوە، یاخود بە پشتگیری جەربەزەیی خۆیی و جەماوەرەوە، ئەم هەڵگەڕانەوەیە (شۆڕشە) بە پشتیوانی هاوولاتیانەوە دەوڵەتی کۆن دەڕوخێنن و سکەی نوێ لێ دەدەن و سەرلەنوێ قۆناغەکان دەست پێ دەکەنەوە. [٤٢]

«ژان ژاك ڕۆسۆ»

هۆبز ـ لۆك ـ ڕۆسۆ

سەرچاوەی پەیمانی کۆمەڵایەتی بۆ سەردەمێکی زوو دەگەڕێتەوە.. بۆ ئەفلاتون و ئەرستۆو.سوفستائی و فارابی و سپینۆزا دەگەڕێتەوە، بەڵام هۆبزو لۆك و ڕۆسۆ ڕاستەوخۆ بیردۆزەکەیان شی کردەوەو بەسەردەمی خۆیان ناساند، حوکمی پاشایەتی ڕەهاو دەستووریی و دیموکراتیەتیان لەسەر دا چەسپاند.

تۆماس هۆبز (١٥٨٨ ـ ١٦٧٩ز) لە دانراوە بە ناوبانگەکەی (لیفیاتان ـ التنين) ڕایە ڕامیارییەکانی خۆی لە بارەی سەرەتای ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵ... ڕاست کردنی دەوڵەت دەردەبڕێ. ئەو دەڵێت مرۆڤ لە بارە سروشتییەکەیدا لەگەڵ هەموو ئەندامانی دی یەکسانە. هەر یەکێك دەیەوێت خۆی بپارێزێت لەسەر حیسابی کەسانی دی، بەو ڕەنگە باری شەڕ هەڵدەگیرسێت شەڕی هەموو دژ بە هەموو، واتە غەریزەی شەڕ بە جۆشترە لە هی خێر. بۆ ئەوەش خەڵکی لەم بارە پڕترس و بیمەرزگاربین، کۆدەبنەوەو توانستیی خۆیان بە دەسەڵاتێکی ناوەندی ـ مرکزي ـ دەبەخشن ـ بە هۆی ئەوەی مرۆڤ هۆشی هەیە، ئەوا ژیرییەکەی وای لێ دەکات لەنێو خۆیان دا پەیمانێك

بیەستن و لەسەر ئەوە رێك بكەون واز لە بەشێكی دەسەڵات و مافەكانیان بهێنن بۆ دەستەیێك كە خۆیان دایان دەنێن. هەر كاتێكیش ئەو دەستەیان دانا مافی یاخی‌بوونەوەیان نی‌یە، چونكە رێكەوتنیان مۆر كردووەو دەشبێ بی‌گەیەنە سەرو لێی لانەدەن و هەڵی نەوەشێنن، تەنیا لە دۆخێك دا نەبێت گەر فەرمانرەواكە نەتوانێت هێمنی‌و ئاسایشیان بۆ دابین بكات ر توانای پاراستنیانی نەمێنێ. ئەم جۆرە دەوڵەتەش پێ دەگوترێت دەوڵەتی لەسەر بەرژەوەندی هاوبەش دروست بوو CommonweaLth كە لەوە دەچێت پیاوە ئاسایی‌یەكان زەلامێكی زەبەلاح پێك بهێنن واتە (ین). ئەم دەوڵەتە توانادارترو بەهێزترە لە مرۆڤ و لەخودا دە نیت دەسەڵاتەكەشی بی‌سنوورە (رەهایە)، ئەو سـ ـداریتی‌یەشی دەكەوێتە دەست پاشایە رەهاكان. بەم جۆرە هـ بز ئەو دیمانەیەی بۆ ئەوە گوتوە تا شەرعیەت بە دەسەڵاتی پاشا ر ناكان بدات.[43]

جۆن لۆك (١٦٣٢ ـ ١٧٠٤ز)یش لە دانراوی لە نامەی ، یوەم لە حوكمی شاردا (من الرسالة الثانية في الحكم المدني) ـمان دیمانەی سەرەوە دەردەبڕێ لەگەڵ هەندێ جیاوازی. لەو تەی خودا مرۆڤی ئافەریدەكرد لە باروودۆخێكی وای پێویستی‌و ـەڵك وەرگرتن لە یێكەوە ژیانی چونكە بە لاپەرگەیی ناژیت. ومـەلی سەرەتـا لەسەر ژ ن ومێرد بەندبوو كاتێ كە خێزان ـلك هات ئەنجا منداڵ و پاشان كۆیلەو خاوەنەكانی. هەر لەگەڵ ـۆڤـەوە مافی پاراستنی خاوەنداریتی خۆی لە ژیان و ـەربەستی‌و زەوی هەیە. بۆ ئەوەش تاوانكار بەسزای رەوای ـۆی بگات پێویستی بە دەسەڵاتێكی بە هێز هەیە كە دەوڵەتە. ـ دەوڵەت دروست بوونیش دەبێت هەر ئەندامێك لە كۆمەڵ واز ـ بەشێكی سەرداریتی‌و مافی خۆی بهێنێت بۆ دەسەڵاتی‌تازە. ـم پێ‌یە یاساییێك دادەنرێت بە هۆی ... دەستەی ـرێ تاوانكارو لەرێلادەران سزادەدات و خەڵكی لە هەموو ـرس و دوژمنكاریێكی لابەلا دەپارێزێت. گەر هەر گلەیی‌و گازاندەو داواكاریشیان لەسەر یەكدی هەبێت ئەوا لەبەردەم یاسایێكی جێگرو دادوەری رادەوەستن بۆ وەرگرتنەوەی مافیان. بەم ـەنگە دەسەڵاتێكی بەند لەسەر یاسامان بۆ دەردەچێت. لۆك ـیرش دەباتەسەر ـ پاشایەتی رەهاو دەڵێت ئەم جۆرە پاشایەتی‌یە ـگەڵ سروشتی كۆمەڵی شاری ناگونجێت، چونكە زۆر كاری ناپەسەندی لێ‌دەوەشێتەوەو كۆمەڵی لێ‌یەوە دوورە. ئاوەها یاسا بە باشترین هۆ دادەنێت بۆ ئاسایش بڵاوكردنەوەو سنووردانان بۆ خراپە بەكارهێنانی هێز. لەبریتی حوكمی پاشایەتی رەها حوكمی پاشایەتی بە یاساوە بەندبوو بە باش دەزانێ‌و بریاری لەسەردەدا.[44]

ژان ژاك رۆسۆ (١٧١٢ ـ ١٧٧٨ز) خاوەنی كتێبی پەیمانی كۆمەڵایەتی رووپێكی یەكجار گەشی بە دیمانەكەداو بناغە دیموكراتیەتی لیبرالی چەسپاند. ئەوەی شایانی باسە بیروراكانی رۆسۆ هاوكارە لەگەڵ بیروراكانی ڤۆلتێر (١٦٩٤ ـ ١٧٧٨ز)و مۆنتسكیو (١٦٨٩ ـ ١٧٥٥ز) هانەی گەنجەكان و چینی ناوەراستیان دەدا بۆ بەگژداچوو نەوەی دەسەڵاتی دەرەبەگی‌و كەنیسە، تا كار گەیشتە تەقینەوەو شۆرشی گەورەی فەرەنسای بەرپاكرد، كە فەرەنسای دەرەبەگایەتی سەرنخوون كردو كاریشی كردە سەر ئەورووپاو جیهان.

ژان ژاك رۆسۆ بناغەی كۆمەڵ بۆ خێزان دەگەرێنێتەوە، بەڵكو زیاتریش دەروات و دەوڵەت بە خێزانێكی گەورە دەشوبهێنێ كە دەسەڵاتی سەرەك دەوڵەت لەجێی سەرداریتی باوكەوەیە، تەواوی خێزانەكە هاریكاری یەكدی‌دەكەن و مل كەچی باوكن بۆ رێ نیشاندان و پاراستنیان، لە دەوڵەتیش ئاوا دەبێت ئەندامەكانیان رێك بكەون و دەسەڵاتێكی لە خۆیان گەورەتر دابمەرزێنت. بە پێچەوانەی (هۆبز) یشەوە مرۆڤ بە خێرۆمەند دەدانێت و بۆ سوودو كەڵكی یەكدی پەیمان دەبەستن.[45]

رۆسۆ دەڵێت، ئادەمیزاد لە سەرتای پەیدابوونیەوە تەنیا هێزی رووتی خۆی هەبووە بۆ پارێزگاری لەخۆكردن. نەشیان دەتوانی هێزێكی توانـاداری نوێ دروست بكەن بێ یەكدیگرتن و تەبابوون. بۆیە هەریەكێك لە مافەكانی خۆی خۆش دەبوو بۆ كۆمەڵ (نەوەك بۆ یەكێكی‌دی) ئەوسا لەنێو خۆیان دا دەستەیەكیان هەڵ دەبژارد لە شێوەی رێكخراوەو دەنگی خۆیان دەدایە. بەمە مەسەلەی دیموكراتیەت هاتەئارا. بە پوختی هەر یەكێك لە ئێمە هێزو توانای خۆی دەداتەدەست بەرێوبەرایەتی ئیرادەی گشتی گەورەو دەستەیێك پێك دەهێنێت، كە هەر ئەندامێك بەشێكەو جیانابێتەوە لە گشت. بۆ سەرگرتنی پەیمانەكەش دەبێت مل كەچی بۆ بكرێت و بریارەكانی پەیرەو بكرێت، هێزو جەزرەبەش بەكاربهێنرێت بۆ راپەراندنی یاساكانی ئەوەی مرۆڤ

پەیمانـەدا لە دەستی دەچیٚ سەربـەستی سروشتیو مافـە
مەدەنی یەکانە، لە بریتی سەربەستی شاری مافی خاوەندارێتی
هەموو شتێ لەبەر دەست دایە وەردەگرێت.[٤٦]

ئەو دەستـە نوێیـەی پێـك هات میـری دەگـەیـەنێت، کە
بریتی یە لە ئیـرادەی گشتی، ئەم ئیـرادەیـەش دابـەش ناکـرێت
چونکـە لە خەڵکی یـەوە هاتـووە. یاسـاش بە باشتـرین رێگـا
دەبیت بۆ دیـاری‌کـردنی ماف و ئیمتیـاز. یاسـا سنوورێك بۆ
هەموو لایـەن دەکێشێت و مافی شکـانـدنیان نی یە، ئەگینا تووشی
سزا دەبن. یاسـا عەدالـەت بەجیٚ‌دێنیٚو باشتـرین دابینکارە بۆ
دابین‌کردنی هێمنیو ئاسایش.[٤٧]

رۆسـۆ وەك مۆنتـسکیـۆ دان بەدابـەش کردنی دەسـەڵاتەکان دا
دەنێت. دوو دەسـەڵاتی گەورە لە یەك جیـادەکـاتـەوە، یەکەمیان
ئیرادەی گشتی‌یە واتە دەسەڵاتی یاسادانان کە لە گەلەوە بۆ گەلە
دووەمیان دەسەڵاتی جیٚ‌بەجیٚ‌کردن، کە ئەو یاساو بریارانەی
دەسـەڵاتی یەکەم پەیرەو دەکات.[٤٨]

گوێمـان ژان ژاك رۆسـۆ سەردارێتی (السیـادة) بۆ تەواوی
ئەندامانی کۆمەڵ دەگەڕێنێتەوە، هەریەکێك خاوەنی بەشێکی ئەم
دەسـەڵاتـەیـە کە یەکسـانـە لەگـەڵ یەکـدی. لە کاتی میـری
دانـیش دا هەڵ بژاردن بە باشتـرین رێگـا دەزانێت، هەروەك
چۆن خەڵکی یەکسانن لە ماف دا ئاواش دەبێت یەکسان بن لە
چۆنیـەتی هەڵبـژاردن دا. . کە بە رێگـای هەڵبـژاردنی گشتی
دەکـرێت و مافێکی کۆمـەڵایـەتی‌یـە بەبیٚ دانـانی هیـچ کۆت و
پەیوەنـدو تەگـەرەیێـك بۆ جیـاکـردنـەوەی چینێـك یا توێـژێك لە
توێژی دی. بەڵام دەسەڵاتی بۆرژوازی دوای شۆڕشی فەرەنسا
ئەم چەمکـەی گۆڕیو کەوتـە دانـانی چەنـدان کۆسپیو تەگـەرە
لەبەردەم چینەکان بو لەپێناوی بەرژەوەندی‌یەکان خۆی.[٤٩]

مارکس

(١٨١٨ - ١٨٨٣ز)

سەدەی نۆزدەهـەم تەقینـەوەیێکی فەلسەفیو ئایدۆلۆژی تیژ ی
بەخۆیـەوە بینی، لەناو ئەو هوروژمـانـەش دا مارکسیزم بە گوێ
سەری هەڵ داو جیهـانی ئایـدۆلـۆژی دابـەش کردە سەر دوو
لەوەرگەی فەلسەفی گەورە ئایدیالیزم و ماتریالیزم. ..

کارل مارکس لە ناوچـەی (تـریـف)ی ئەڵمـانیـا لە ساڵی
١٨١٨ز لەدایك بوو، دوا هەوارگەشی لەندەن بوو کە لە ساڵی
١٨٨٣دا کۆچـی کرد. سەرەتـای خوێنـدنی شاگـردێکـی
چەپڕەوانەی هیگل بوو، پاشان لیٚ هەڵ گەرایەوە بەتایبەتی لەو
بیـروبـاوەڕانـەی کە لەگـەڵ ماتـریـالیـزم دا نەدەگونجا. وەك ئەو
گوتەنی «هیگل لەسەر سەرەوە وەستابوو من ڕاستم کردەوە سەر
قاچەکانی».

لەگـەڵ فریـدرك ئەنگلزی دەوڵـەمـەنـدی هاوبیـری بوو بە
هاوڕێو کەوتنـە سەر دانـانی ئایـدۆلـۆژێکی جیـاواز، ئەوەبـوو
مانفێستی حیـزبی شیـوعیـان بڵاوکردەوە. . کە تیایدا هێڵە پان و
بەرینەکانی ماتریالیزمی دیالکتیکیان ڕوون کردەوە.[٥٠]

کارل مارکس بە لێکـدانی فەلسـەفـەی ئەڵمـانی (بـەتایبەتی
دیـالیکتیکی هیگـل و ماتـریـالیـزمی فیرباخ)و ئابووری ڕامیاری
ئینگیلز (ئادەم سمیث و دایفید ڕیکاردۆ)و سۆشیالیزمی فەرەنسی
(سان سیمون) فەلسـەفەی مارکسیزمی لیٚ‌پێك هێنا.

مارکس بۆ ئەوە فەلسەفەکەی دانا تا جیهان بگۆڕێت و زەبرو
زەنگ کەم بکاتەوەو چەوسانەوە نەمێنێت و خێروخۆشیو یەکسانی
پەرش ببێتـەوە. لە گوتـەیێکی‌دا دەڵێت «فـەیلەسـوفەکان تا ئێستا
هیچیـان نەکـردوە لە ڕاڤـەکـردنی دنیـاوە زیـاتـر، کەچی گرنـگ
گۆڕانێتی» بەڵام هەروەك مامۆستا (میرزا محمد حسین) دەڵێت
بەشی ئەویش لە ئەوانی دی زیـاتـر نەبـوو، نەگـۆڕان و نەهیچ،
ئەوەی ئەو فەلسەفە کردی دۆزینەوەی یاسای حەتمیەتی سروشت
بوو نەوەك گۆڕان.[٥١]

ئەمـە لەلایـەك لەلایـەکی‌دیشـەوە مارکس هەنـدیٚ لەپێش
بینی‌یـەکـانی وەك ئەو ڕەچـاوی‌دەکـرد دەرنـەچـوون. سەرەڕای
ئەمـەش ئەو دەوڵـەت و یاسـاو تونـدو
تیـژی بە خراپـەو شەڕەدزانی گوایـە دەبـەوێت نەیـان هێڵێت،
کەچی لە سایـەی ئەوەوە هێنـدەی دی زیـادی‌کـردو دروشمی
چەکوش و دکتاتۆریەت زیاتر پەرەی سەندو تیرۆرستی باشتر
گردا.[٥٢]

لێرەدا کە بیروڕای مارکس دەربارەی دەوڵەت دەردەبرین مەرج
نی‌یـە لە دانـراوی ئەوەوە وەرمـان گرتبـیٚ، بەڵـکـو لە کتێبی
شاگـردەکـانی ئەو، یاخـود بڵێین لە پەیـڕەو پرۆگـرامی بیـرو
باوەڕەکەیەوە دەرمان هێناوە.

کارل مارکس دەبێژێت، هۆشی مرۆڤ قەوارەکەی دیارناکات بەڵکو بەپێچەوانەوە بوونی مرۆڤ هۆشی مرۆڤ دەکێشێ. بەم پێیە ئەخلاق و رامیاری و ماف ناسین و ئایین و فەلسەفە هەموویان هۆشن و بەسەرخان دادەنرێن، سەرهەڵدانیان بەندە لەسەر بوون و قەوارە (وجود)ی مرۆڤ وەك ماددەو سەرمایە، یا باشتر بڵێین رەنگ دانەوەی باری ئابووریی، بێگومان ئابووریش بناغەو ژێرخانی کۆمەڵە.(٥٣)

لای ئەو دەوڵەت هێزێکی دەرەکی نی یە خۆی بسەپێنێتە سەر کۆمەڵ، بەڵکو بەرهەمی گەشەسەندنی ناوەوەی کۆمەڵە، کە لە ئەنجامی گۆران لە بەرهەمی مادەی یەوە پەیدابووە. لاچوونی شێوازێکی بەرهەم هێنان بە شێوازێکی دی بنیای دەوڵەتیشی لە گەڵ دا دەگۆرێت. هەرا لە کۆمەڵی سەرەتایی دەوڵەت نەبووە، چونکە نە خاوەنداریتی تاکرەوی و نەچینەکان لە ئارادا نەبوون. هەموو شتێك لە کۆمەڵ دا هاوبەش بووە، پاشان بە هۆی گۆران و گەشەسەندنی یەك لەدوای یەکی هێزەکانی بەرهەم هێنان کۆمەڵی سەرەتایی هەڵ وەشایەوە، خاوەنداریتی تاکرەوی بەدەرکەوت و لەگەڵی دا چینی کویلەو خاوەن کۆیلەش پەیدابوو.

پێویستی پاراستنی ئەو خاوەنداریتی یەش هاتەمەیدان، تا بۆ ئەو مەبەستە دەوڵەت سەری هەڵ دا. کەواتە سەرهەڵدانی دەوڵەت و پەرەسەندنی هاوکار بووە لەگەڵ زۆرانبازی تێژچینایەتی.

بەم رەنگە جەوهەری دەوڵەت لە کۆمەڵی چینایەتی دا ئامرازێکی رامیاری یە، ئامێرێکە ئامانجی مانەوەی دەسەلاتداریی چینێکە بەسەر چینێکی دی دا.(٥٤)

مارکسیزم ژیانی کۆمەڵ دابەش دەکاتە سەر پێنج قۆناغ، یەکەمیان قۆناغی هاوبەشی یەو بەرەلایی یە کە خاوەنداریتی تەواوی هۆیە بەرهەم هێنە سەرەتایی یەکان هاوبەشەو خەڵکیش یەکسانن، گەداو پاشای تێدا نی یە. دووهەمیان کۆیلایەتی یە کۆیلەکان هێزی بەرهەم هێنانن، خاوەنەکانیان لەسەر هێزی بازوویان دەژین و وەك ئاژەڵ سەیریان دەکەن. سێ هەمیان دەرەبەگایەتی یە جوتێرو سەپان هێزی بەرهەم هێنانن کە بە خاکەوە دەبەسترێنەوەو ئاغاکانیش خاوەنیانن. چوارەمیان سەرمایەداری یە، کرێکار هێزی بەرهەم هێنانە ئەوسا قۆناغی سۆشیالیستی یە کە چینی کرێکار (پرۆلیتاریا) دەسەلات دەگرێتە دەست و چۆك بە سەرمایەداری دادەداو رێگا خۆش دەکات بۆ دوا هەنگاو کە ـ کۆمۆنیزم ـ ی بێ چین و توێژە، ئیدی لێرەدا رەوەرەوەی گۆران و پێش کەوتنی رادەوەستێت و لە شوێنی خۆی دا دەمەێنێت!!!

دەوڵەتی هەر سێ قۆناغی کۆیلایەتی و دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری زەبرێکە بەدەست چینی زۆردارو چەوسێنەرانەوەو بەرژەوەندی چینێکی زۆرکەم لەبەر چاو دەگرێ. . بە پێچەوانەشەوە دەوڵەتی سۆشیالیستی چەوسانەوە لادەبات و میللیەتێکی راستەقینە دەردەبرێت.(٥٥)

مارکسیزم لە هەموو قۆناغەکانی کۆمەڵ دا دۆخی ئابووری بە تاکە هۆی جەوهەری و بنەرەت دەزانێت بۆ هەر گۆران و گەشە سەندنێك. بە شێوەیێك دەی کاتە مەحەکی گشتی و شۆرش و جوولانەوەو جەنگ و پێکدادانێکی مێژوویی، کە ئەمەش بە ماتریالیزمی مێژوویی لە قەڵەم دەدەن. بێ ئەوەی هیچ ئیعتبارێکی بایەخدارو لەبەرچاو بۆ هۆش دابنێن وەك پاڵدەرو هۆیێکی گرنگی گۆرانی مێژوویی. هەروەك چۆن هۆشی ئایینی ئەو سێ ئایینەی بەرزەی بلاوکردۆتەوە، یاخود هۆشی نەتەوەیی کە ئەو شۆرشە رزگار یخوازانەی جیهانی سێ هەمی دژ بە ئیستعمارو داگیرکەر بەرۆکردەوە. لە کاتێك دا هەندێ لە دەستە مارکسی یەکان خەباتی نەتەوایەتی پێش خەباتی چینایەتی دا دەخەن.

بە رای مارکسیەت دا هەرچەندە قۆناغێك بە قۆناغێکی پێشکەوتووتر حەتمی یەو هەر دەبێ ببێ، لەگەڵ ئەوەش دا لە خوت و خۆرایی رووناداا بەڵکو بە هۆی خەبات و راپەرین و هەڵگەرانەوە روودەدات. بۆیە دەبێ لە قۆناغی سەرمایەداری یەوە بۆ سۆشیالیستی کرێکارە رەنجدەرە چەوساوەکان تێ بکۆشن و خەبات بکەن، بکەونە جەنگێکی بێ ئامان لەگەڵ سەر مایەداران دا، کە سەریش کەوتن ئەوا دەوڵەتێك پێك دێنن و ـ دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا ـ شەرعیەت دەدات بۆ سەردابڵۆچاندن و لەناوبردنی هەموو ئەو چین و توێژانەی کە بە موڵکدارو سەرمایەدریان لە قەڵەم دەدەن.

دکتاتۆریەت کە خۆی لە خۆی دا مانای دەسەلاتی تاك و زەبروزەنگ دەگەیەنێت لای ئەوان دیموکراتیەتێکی شێوە

...ـەرزە،[٥٦] هەرچـەنـدە لە هەمـان کاتیش دا تەواوی ئەنـدامـانی ...ـیمەن ناگرێتەوە!!

«سەرچاوەکان»

١ - د. اسماعیل الغزال. القانون الدستوري والنظم السیاسیة.
المؤسسة الجامعیة للدراسات والنشر - بیروت لبنان ١٩٨٢ الطبعة الاولى ل ٦٩.

٢ - د. محمد فایز عبد اسعید - قضایا علم السیاسة العام - دار الطلیعة - بیروت ١٩٨٦ الطبعة الثانیة. ل ٥٢ - ٥٣.

٣ - د. محمد فایز عبد اسعید..... ل ٥٣.

٤ - د. عبد المجید عباس - القانون الدولي العام - مطبعة النجاح - بغداد ١٩٤٧ - ل ٩٤ - ٩٥.

٥ - د. اسماعیل الغزال... ل ٧١.

٦ - د. منذر الشاوي - القانون الدستوري (نظر الدولة). منشورات مرکز البحوث القانونیة - بغداد ١٩٨١ ل ٥ - ٨٤.

٧ - د. منذر الشاوي... ل ٥٣ - ٦٢.

٨ - د. محمد فایز عبد اسعید... ل ٥٢.

٩ - د. اسماعیل الغزال... ل ٧٠.

١٠ - د. محمد فایز اسعید.... ل ٥٢.

١١ - الموسوعة الفلسفیة، لجنة من العلماء الاکادیمیین السوفیاتیین، باشراف م - روزنتال، ب - یورین، ترجمة:
سمیر کرم - دار الطلیعة بیروت - ١٩٨٥ - الطبعة الخامسة ل ٢٠٠.

١٢ - د. اسماعیل الغزال... ل ٧١ - ٧٢.

١٣ - د. غانم محمد صالح - الفکر السیاسي القدیم، جامعة بغداد کلیة القانون والسیاسة ١٩٨٠ ل ٢٢.

١٤ - بروانە دەزگا رامیاریو دیموکراتیەکان لە ئەسینا، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە - ١١٠ - بابەتی دیموکراتیە.

١٥ - د. غانم محمد صالح... ل ٢٤ - ٣٥.

١٦ - تەواوی ئەم برگـەیـە (دەوڵـەت لای رۆمـانیـیەکان) لە دانراوی د. غانم محمد صالح... ل ١٤٧ - ١٥٨ وەرگیراوە.

١٧ - د. محمد عبد الله دراز، الدین [بحوث ممهدة لدراسة تاریخ الادیان] دار القلم - کویت ١٩٧٠، الطبعة الثانیة ل ٢ - ٤٤.

١٨ - ابن خلدون، المقدمة، دار الفکر بیروت ١٩٧٨، الطبعة الاولى. ل ٢٩.

١٩ - ول. دیورانت، قصة الفلسفة، ترجمة الدکتور فتح الله محمد المشعشع، مکتبة المعارف، بیروت ١٩٧٩ - الطبعة الرابعة ل ١٩ - ٢٠.

٢٠ - د. غانم محمد صالح... ل ٥٩ - ٦٠.

٢١ - جمهوریة افلاطون، ترجمة حنا خباز، دار القلم . بیروت ١٩٨٠ الطبعة الثانیة ل ٤٣ - ٤٤.

٢٢ - جمهوریة افلاطون... ل ٥٦.

٢٣ - ول - دیورانت... ل ٣١ - ٣٢.

٢٤ - ول - دیورانت... ل ٣٤ - ٤٣.

٢٥ - ول - دیورانت...٦٧ -٧٧

٢٦ - د. غانم محمد صالح... ل ٠٣ - ١٢٩.

٢٧ ـ الموسوعة الفلسفية المختصرة، نقلها عن الانكليزية فؤاد كامل، جلال العشري، عبد الرشيد صادق والدكتور زكي نجيب محمود، مكتبة الانجلو المصرية ١٩٦٣ ل ٢٠٧ ـ ٢٠٩.

٢٨ ـ د. حسن صعب، الاسلام وتحديات العصر، دار العلم للملايين ـ بيروت ـ ١٩٧٩ الطبعة الرابعة ل ٥٩.

٢٩ ـ محمد مبارك، بعض اشكاليات الفكر والمجتمع عند الفارابي ـ مجلة آفاق عربية، السنة الحادية عشرة ـ العدد الثامن آب ١٩٨٦ ل ٨٠.

٣٠ ـ د. حسن صعب... ل ٥٩ ـ ٦٠.

٣١ ـ عبد السلام بنعبد العالي ـ الفلسفة السياسية عند الفارابي ، دار الطليعة بيروت ١٩٨١ الطبعة الثانية ل ٨٥ ـ ٨٧.

٣٢ ـ عبد السلام بنعبد العالي... ل ١٠٣ ـ ١٠٧.

٣٣ ـ عبد السلام بنعبد العالي... ل ١١١ ـ ١١٣.

٣٤ ـ محمد مبارك، آفاق عربية... ل ٨١ ـ ٨٣.

٣٥ ـ الموسوعة الفلسفية المختصرة... ل ١٠.

٣٦ ـ ابن خلدون. المقدمة... ل ٤١ ـ ٤٤.

٣٧ ـ ابن خلدون... ل ١٥٤ ـ ١٥٧.

٣٨ ـ ابن خلدون...١٥٧ ـ ١٦١.

٣٩ ـ ابن خلدون... ل ١٧٠ ـ ١٧٢.

٤٠ ـ مالك بن نبي.. شروط النهضة.. ترجمة عبد الصبور شاهين و عمر كامل مسقاوي، قاهرة مطبعة المدني ١٩٦١، الطبعة الثانية ل ٨٣ ـ ١٠٠.

٤١ ـ ابن خلدون... ل ٢٩٨.

٤٢ ـ ابن خلدون... ل ٣٠٢.

٤٣ ـ برتراند رسل، حكمة الغرب، الجزء الثاني، ترجمة د. فؤاد زكريا (سلسلة عالم المعرفة) كويت ١٩٨٣ ل ٦٢ ـ ٧.

٤٤ ـ د. ملحم قربان ـ قضايا الفكر السياسي (الحقوق الطبيعية) المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر.. بيروت ١٩٨٣ الطبعة الاولى ل ١١٨ ـ ١٣٠.

٤٥ ـ جان. جاك. روسو ـ العقد الاجتماعي. ترجمة ذوقان قرقوط، مكتبة النهضة ـ بغداد ـ ١٩٨٣ الطبعة الاولى ل ٣٦.

٤٦ ـ جان. جاك. روسو... ل٤٨ ـ ٥٥.

٤٧ ـ جان. جاك. روسو... ل ٦٥ ـ ٨٢.

٤٨ ـ جان. جاك. روسو... ل ١٠٥ ـ ١١٠.

٤٩ ـ بروانه، رۆشنبیری نوێ، ژماره ١١٠، بابەتی دیموکراتیەت.

٥٠ ـ م ـ روزنتال، ب ـ يودين. الموسوعة الفلسفية... ل ٤٣٨.

٥١ ـ ميرزا محمد حسين، الاسلام والاشتراكية، ترجمة الدكتور عبد الرحمن ايوب، المؤسسةالمصرية العامة للتأليف والترجمة والنشر ١٩٦٥ ل ١٢ ـ ١٣.

٥٢ ـ دينيس لويد ـ فكرة القانون ـ ترجمة سليم الصويص (سلسلة علم المعرفة) كويت ١٩٨١ ل ٢٦ ـ ٢٧.
٥٣ ـ بروانه أ ـ ك ـ أوليدوف ـ الوعي الاجتماعي، ترجمة ميشيل كيلو ـ دار ابن خلدون بيروت ـ ١٩٨٢. الطبعة الثانية.
٥٤ ـ ق ـ آفاناسيف ـ اسس الفلسفة الماركسية، ترجمة عبد الرزاق الصافي، منشورات الطريق الجديد ـ دار الرواد للطباعة ـ بغداد ـ ١٩٧٨ الطبعة الرابعة ل ٢٥٦ ـ ٢٥٧.
٥٥ ـ ق ـ آفاناسيف... ل ٢٥٧ ـ ٢٦٤.
٥٦ ـ ق ـ آفاناسيف... ل ٢٦٤.

الـــدولـــة

شفيق حاجي خضر

لقسم الاول

:-

الـدولـة باعتبـارها ارقىٰ مجتمع سياسي وصل اليه الانسان لهـا تعـاريف عديـدة ومتبـاينة طبقاً لاصول الفلسفات وْالآراء، ولكن بتحليـل هذه التعـاريف ان نقـول بان الـدولـة عبارة عن مجموعـة من النـاس لهم مصـالـح مشـتركة ويحكمهم تنظيم معين معترف بها دولياً ويمكن بسهولة تميز الحاكم عن المحكوم.

عنـدمـا كان حكم الـدولـة عند الشرقيين من سلطات الالهه منها ان تعين الحكام ويصبحون ظلها، ولكن في بلاد اليونان القديمة عرف تنظيم سياسي بكل معنىٰ الكلمة، حيث كانت كل مدينة كبيرة دولة بذاتها والتي سميت هذه الانظمة بدولة المدينـة. فكـانت اثينـا واسبـرطـة دولتين مستقلتين يحكمهما حكام وهيئات منتخبين من الشعب.

للفلاسفة أراء متباينة حاولوا من خلال ذلك ان يرسموا لنا حيـاة الانسـان الاولىٰ وكيفيـة ظهـور المجتمـع والـدولـة فعنـد الفيلسوف العبقري افلاطون يرجع اساس اجتماع الانسان الىٰ الضرورة، حيث هو وحده وبقدراته المحدودة عاجز عن اشباع نفســه وتحقيق الـسعـادة لهـذا لابـد من الاجتمـاع وبنـاء مدينة (دولـة) تحكمهـا ملوك فلاسفـة، وعنـد ارسطـو المعلم الاول كذلك ترجع اصول المتجع الىٰ التعاون والتآلف بغية تحقيق حتيـاجـاتهم. ولكنـه لايتخيـل مدينة مثالية مثل استاذه وانه هو اكثر واقعية، ويعرفنا النظام الدستوري او الجمهوري الذي هو وسيــط بين النظـامين الـديمقـراطي والاوليگـارشي. من حيث المبـدأ هذا الاتجـاه نفسـه يظهـر عند الفارابي المعلم الثاني. حيث عنـده المـدينـة (الـدولة) اما فاضلة اوفاسقة وجاهلة ومن حيث الكمال عنده مدينة الاكمل التي تشمل الانسانية جمعاء والمدينة الكاملة والتي تشمل امة من الامم اما المدينة الناقصة وهي ادنىٰ درجة من رفيقاتها والتي تضم جماعات واهل بلد معين اقل عدداً بكثير الدولة الكاملة.

اما ابن خلدون فهو لايتخيل اي مدينة مثالية، بل انه يفسر ويحلل الـدولـة بالنظـر الىٰ التأريـخ. وعنـده ترجع الدولة وامر رئـاستهـا الىٰ العصبيـة الملك. وعمـر الدولة عنده اجيال ثلاثة وكل جيل يحدد له اربعون عاماً، حيث الجيل الاول الذي هو علىٰ حيـاة الـبـداوة يبـنـي ويغـزو ويفتـح البلدان والجيـل الثـاني وهـو الـوسـط والافضل باعتباره حامل الصفات المخضرمة من البداوة والحضارة، وفي الجيل الاخير تهرم الدولة ثم تنهار علىٰ ايدي امرائها او تغزىٰ من قبل قوة اجنبية.

روسو الفيلسوف وتوماس هوبس وجون لوك تجمعهم نظرية العقد الاجتماعي ، ومحتواها ان المواطنين يعقدون عقداً علىٰ امـر الادارة والـرئـاســة لحمايتهم الىٰ هيئـة جديـدة تسمىٰ بالحكـومـة، والحكـومـة امـا ان تكـون ملكية مطلقة عند هوبز اوملكية دستورية عند لوك او ديمقراطية عامة عند روسو.

امـا عنـد كارل ماركس الفيلسـوف الملحادي وداعية الشيـوعية تختلف الامـور بكـاملهـا، ولـه وجهة نظر مختلفة، حيث يقول بان الـدولـة وليـدة صراع طبقي حاد، وظهـرت عنـدمـا تفكـك المجتمـع المشـاعي الاول وبـرزت الملكيـة الخـاصـة، لهذا حاول المالكون ان يحافظوا علىٰ املاكهم ونظروا الىٰ الدولة حيث كونها قد حققت لهم احلامهم من خلال عنفها وسلطتها.